

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему: **ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ
САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ**

Виконав: студент II курсу,
групи 8.0534-2-з-дн
спеціальності 053– Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Удовика Лариса Григорівна
Керівник: канд. психол. наук, доцент,
зав. кафедри психології Губа Н. О.
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма 053 Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____
к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2026 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Удовиці Ларисі Григорівні

Тема роботи: Психологічні особливості правової самосвідомості українців

керівник роботи: Губа Н.О., к.психол.н., доцент, завідувач кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «02» 10 2025 року № 1393-с

2.Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи : аналіз психологічної та психолого-юридичної літератури.

4.Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначити стан дослідження самосвідомості й правової самосвідомості у науці; уточнити поняття і структуру правової самосвідомості та її співвідношення із правовою свідомістю; визначити соціально-психологічні чинники формування правової самосвідомості українців; охарактеризувати психологічні особливості правової самосвідомості українців; виявити особливості впливу правової самосвідомості українців на юридично значущу поведінку; обґрунтувати напрями й засоби формування правової самосвідомості українців.

5. Перелік графічного матеріалу: 3 таблиці, 1 рисунок.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Губа Н.О., доцент		
Розділ 1	Губа Н.О., доцент		
Розділ 2	Губа Н.О., доцент		
Розділ 3	Губа Н.О., доцент		
Висновки	Губа Н.О., доцент		

4. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2025р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2025 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2025р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2025 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2025 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2025 р.	Виконано
7	Передзахист	грудень 2025 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	січень 2026 р.	Виконано

Студент _____ Д. Г. Удовика

Керівник роботи _____ Н. О. Губа

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ М. І. Гречаник

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 84 сторінки, 3 таблиці, 1 рисунок, 128 джерел.

Мета дослідження – виявити та охарактеризувати психологічні особливості правової самосвідомості українців та обґрунтувати напрями й засоби формування правової самосвідомості українців.

Об’єкт дослідження – правова самосвідомість особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості правової самосвідомості українців.

В основу дослідження покладено припущення про те, що правова самосвідомість українців як психологічне явище характеризується певними психологічними особливостями, які різною мірою впливають на поведінку як правомірну, так і протиправну, що обумовлює необхідність формування правової самосвідомості українців.

Методи дослідження. У роботі використано систему предметно зумовлених філософсько-світоглядних підходів (цивілізаційний, формаційний, діалектичний), загальнонаукових і спеціально-наукових методів пізнання (діяльнісний, системний, структурний, функціональний, аксіологічний, компаративний, контекстуальний, аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, соціологічний, статистичний, спостереження).

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі психологічних особливостей правової самосвідомості українців; виявленні особливостей впливу правової самосвідомості українців на юридично значущу поведінку; обґрунтуванні на їх основі напрямів і засобів формування правової самосвідомості українців.

АРХЕТИП, ПРАВОВИЙ МЕНТАЛІТЕТ, ПРАВОВА САМОСВІДОМІСТЬ, ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ, ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ, ПОВЕДІНКА.

SUMMARY

Udovyka L.G. Psychological features of the legal self-awareness of Ukrainians.

Master's qualification work: 84 pages, 3 tables, 1 figure, 128 sources.

The purpose of the study is to identify and characterize the psychological features of the legal self-awareness of Ukrainians and to substantiate the directions and means of forming the legal self-awareness of Ukrainians.

The object of the study is the legal self-awareness of the individual.

The subject of the study is the psychological features of the legal self-awareness of Ukrainians.

The study is based on the assumption that the legal self-awareness of Ukrainians as a psychological phenomenon is characterized by certain psychological features that to varying degrees affect both lawful and unlawful behavior, which necessitates the formation of the legal self-awareness of Ukrainians.

Research methods. The work uses a system of subject-specific philosophical and worldview approaches (civilizational, formational, dialectical), general scientific and special scientific methods of cognition (activity, systemic, structural, functional, axiological, comparative, contextual, analysis, synthesis, systematization, generalization, sociological, statistical, observation).

The scientific novelty of the study lies in the comprehensive analysis of the psychological features of the legal self-awareness of Ukrainians; identifying the features of the influence of the legal self-awareness of Ukrainians on legally significant behavior; substantiating on their basis the directions and means of forming the legal self-awareness of Ukrainians.

Keywords: archetype, legal mentality, legal self-awareness, legal awareness, psychological features of legal self-awareness, behavior.

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ	13
1.1. Стан дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості	13
1.2. Поняття і структура правової самосвідомості та її співвідношення із правовою свідомістю	27
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ	42
2.1. Соціально-психологічні чинники формування правової самосвідомості українців	42
2.2. Психологічні особливості правової самосвідомості українців	53
3. ПРАВОВА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ЧИННИК ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ	62
3.1. Вплив психологічних особливостей правової самосвідомості українців на юридично значущу поведінку ..	62
3.2. Напрями й засоби формування правової самосвідомості українців	74
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	85

ВСТУП

Актуальність дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців зумовлена її роллю і значенням в ефективному правовому регулюванні, забезпеченні сталого розвитку, європейській та євроатлантичній інтеграції України. Зазначені процеси залежить як від якісного законодавства, так і від готовності українців діяти відповідно до правових норм. В умовах повномасштабного вторгнення, яке триває близько чотирьох років, свідомість українців загалом, правова самосвідомість й правова свідомість зокрема, зазнали суттєвих трансформацій, наслідки яких впливають на поведінку як окремої людини, так і різних груп, українців у цілому та потребують наукового осмислення.

Правова самосвідомість українців, яка обумовлена певними психологічними особливостями, іманентно пов'язана із вирішенням нагальних проблем у сфері запобігання й протидії корупції, подоланні недовіри громадян до державних інституцій, збереженні національної ідентичності та суверенітету народу, нації, держави. Крім того, основні цінності, які формують осердя правової самосвідомості українців є важливим чинником особистих і суспільних трансформацій, впливають на їх спрямованість, ефективність та мають важливе значення у процесах правотворчості, правореалізації, правозастосування, у т.ч. євроінтеграційному та євроатлантичному поступі Української держави, зокрема відданості спільним правовим цінностям, таким як: права людини, демократія, верховенство права, врядування. Таким чином, дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців є актуальною практичною і теоретичною проблемою, яка потребує наукового осмислення.

Об'єкт дослідження – правова самосвідомість особистості.

Предмет дослідження – психологічні особливості правової самосвідомості українців.

Мета дослідження – виявити та охарактеризувати психологічні особливості правової самосвідомості українців та обґрунтувати напрями й засоби формування правової самосвідомості українців.

В основу дослідження покладено припущення про те, що правова самосвідомість українців як психологічне явище характеризується певними психологічними особливостями, які різною мірою впливають на поведінку як правомірну, так і протиправну, що обумовлює необхідність формування правової самосвідомості українців.

Для досягнення поставленої мети було визначено такі завдання:

1. Визначити стан дослідження самосвідомості й правової самосвідомості у науці.
2. Уточнити поняття і структуру правової самосвідомості та її співвідношення із правовою свідомістю.
3. Визначити соціально-психологічні чинники формування правової самосвідомості українців.
4. Охарактеризувати психологічні особливості правової самосвідомості українців.
5. Визначити вплив правової самосвідомості українців на юридично значущу поведінку.
6. Виявити напрями й засоби формування правової самосвідомості українців.

Методологія дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців охоплює систему предметно зумовлених філософсько-світоглядних підходів, принципів, загальнонаукових і спеціально-наукових методів, способів і засобів, які уможливлюють комплексний характер дослідження.

На особливості методології дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців впливають: 1) комплексний характер дослідження, який визначається тим, що категорія «правова самосвідомість» є інтегративною категорією загальної психології, крос-культурної психології,

етнології, психологічної антропології, соціальної філософії, філософії права, загальної теорії права, юридичної антропології, юридичної психології, юридичної соціології; 2) перебування предмета дослідження «на стику» декількох психологічних і юридичних наук; 3) специфіка психологічного дослідження – психологічні особливості правової самосвідомості українців; 4) необхідність забезпечення обґрунтованості результатів дослідження і можливостей використання його висновків і положень як у межах психології, так і в юридичних науках та юридичній практиці.

Серед основних філософсько-світоглядних підходів, які визначають загальну спрямованість дослідження, виокремлено цивілізаційний, формаційний, діалектичний, синергетичний. Цивілізаційний підхід використовувався при дослідженні чинників формування психологічних особливостей правової самосвідомості українців, їх цивілізаційної приналежності, правового менталітету; формаційний – при виявленні впливу соціальних, політичних, правових, економічних чинників на формування й розвиток правової свідомості й правової самосвідомості; діалектичний – при дослідженні суперечностей у розвитку правової самосвідомості українців та їх психологічних особливостей, дослідженні психологічних особливостей правової самосвідомості у динаміці; синергетичний – для осмислення нелінійності, багатоваріантності розвитку правової самосвідомості українців.

До загальнонаукових підходів і методів пізнання, які використовувались у роботі, належать: діяльнісний, який сприяє розумінню процесів формування самосвідомості й свідомості, осмисленню того, як правові переконання реалізуються в конкретних діях і поведінці; системний, який дозволяє розглядати правову самосвідомість не як сукупність знань, а як цілісну систему, де зміна однієї компоненти впливає на інші, веде до зміни поведінкових паттернів; структурний – для дослідження стійких структурних зв'язків правової свідомості й правової самосвідомості, зв'язків між компонентами правової самосвідомості; функціональний – для розкриття взаємозв'язків між правовою самосвідомістю та правовою свідомістю, їх

компонентами й елементами, їх функціонування; аксіологічний (ціннісний) – для визначення місця і ролі правових цінностей у самосвідомості українців, їх впливу на правову поведінку; історичний – для осмислення процесу формування психологічних особливостей правової самосвідомості українців та правового менталітету; компаративний – для порівняння психологічних особливостей правової самосвідомості українців «до» та «після» 2022 року, що сприяло виявленню трансформацій у правовій самосвідомості українців; соціологічний – для характеристики кількісних показників, які відображають психологічні особливості правової самосвідомості українців.

Серед спеціально-наукових методів використовувались: спостереження з метою цілеспрямованого сприйняття психологічних особливостей правової свідомості та правової самосвідомості українців та контекстуальний, який уможливив осмислення психологічних особливостей правової самосвідомості українців як невіддільних від колективної травми та воєнного досвіду, що зумовило необхідність використання травма-інформованого підходу.

До основних принципів, які були використані в роботі належать насамперед такі, як: принцип відображення у свідомості об'єктивної реальності; принцип суспільно-історичного детермінізму розвитку психіки й свідомості; принцип взаємозв'язку свідомості та самосвідомості; принцип єдності свідомості та діяльності; принцип розвитку особистості в діяльності; принцип психічної регуляції.

Методологічне підґрунтя пропонованого дослідження складають основні положення і висновки вчених які умовно можна поділити на дві групи. Перша група охоплює праці психологів, які досліджували поняття і структуру свідомості й самосвідомості, психологічні особливості самосвідомості, насамперед таких як: М. Боришевський, Н. Губа, О. Гульбс, О. Камінська, О. Кобець, Т. Клибанівська, Т. Кравчина, Ж. Мельник, Л. Міщиха, Г. Чайка, Н. Шевченко та ін. Другу групу охоплюють праці вчених-правників, які досліджували правову свідомість, структуру правосвідомості,

особливості правової свідомості українців, правову самосвідомість, зокрема таких як: Ю. Калиновський, М. Костицький, О. Лещинська, М. Цимбалюк та ін.

Аналіз наукових джерел переконливо засвідчив, що проблеми самосвідомості та правової свідомості є предметом дослідження багатьох учених. Віддаючи належне вченим, які зробили вагомий внесок в осмислення самосвідомості та її психологічних особливостей загалом, правової свідомості українців, слід визнати, що комплексне дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців відсутнє. Отже, актуальність дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості зумовлена як практичними, так і теоретичними потребами.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ

1.1. Стан дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості

Ґрунтуючись на понятті й співвідношенні філософських категорій загальне, особливе й одиничне самосвідомість українців постає у якості загального, правова самосвідомість окремих груп у якості особливого, а правова самосвідомість особистості у якості одиничного. Водночас, самосвідомість є більш загальним поняттям по відношенню до правової самосвідомості та поряд із нею охоплює моральну, релігійну та інші види самосвідомості особистості. Саме тому методологічну цінність у дослідженні психологічних особливостей правової самосвідомості українців мають наукові положення й висновки вчених щодо самосвідомості особистості загалом, правової самосвідомості зокрема.

Варто зазначити, що проблематика самосвідомості особистості є традиційною в системі філософських і психологічних наук, починаючи з епохи античності. Так самосвідомість особистості крізь призму співвідношення «внутрішнього» світу людини, її свідомості й «зовнішнього» світу – природної реальності стала предметом міркувань таких відомих мислителів як Сократ, Платон, Аристотель, Аврелій Августин, Фома Аквінський, Декарт, Кант, Гегель та ін.

Водночас, для кожного з мислителів притаманні певні особливості у розумінні самосвідомості. Відомі вислови Сократа «Пізнай самого себе», «Пізнай себе і ти пізнаєш світ» у концентрованому вигляді відображають його уявлення про самосвідомість. Йдеться про те, що на думку мислителя самосвідомість – це усвідомлення власного незнання й постійна внутрішня

перевірка себе, яка має етичний характер. Для Сократа совість і розум – неподільні, а стримувачем від неправильних учинків є внутрішній голос (даймоніон). Сократ одним із перших зрозумів, що усвідомлення оточуючого світу є обмеженим, неповним без паралельного процесу усвідомлення себе, свого внутрішнього духовного світу.

Гегель, розмірковуючи над поглядами Сократа на самосвідомість зазначає, що «Самосвідомість, яка взагалі дійшла до цієї абсолютної рефлексії в себе, знає себе в ній як таке, на яке будь-яке наявне або надане визначення не може й не повинне вплинути. Як загальніша форма в історії (у Сократа, стоїків та ін.) напрям, що шукає всередині, в собі, знає й визначає з себе, що таке право й добро, з'являється в епохи, коли те, що вважалося правовим і благим у дійсності й звичаях, не може задовольнити волю кращих людей»...і приходять до висновку: Потому самосвідомість досягнута й набута таким чином своє формальне право, вся справа лише в тому, який характер того змісту, що його воно собі надає» [19, 127]. Отже, Сократ розглядає самосвідомість як моральну рефлексію, а не теоретичне пізнання.

У Платона самосвідомість безпосередньо пов'язана із душею, що існувала до тіла, це анамнези, тобто пригадування ідей, які душа знала раніше. При цьому душа має три частини (розумну, вольову і чуттєву), і самосвідомість полягає у гармонії між ними. Саме тому, пізнати себе – це усвідомити свою причетність до світу ідей. Крім того, Платон звертав увагу на те, що діяльність душі не є пасивне сприйняття, а власна внутрішня робота, яка має характер боротьби з самим собою; розмірковуючи, душа нічого не робить, як розмовляє, запитує сама себе, відповідаючи, стверджуючи та заперечуючи [74, 289]. Таким чином, у Платона самосвідомість має метафізичний, онтологічний та гносеологічний вимір.

Аристотель розглядає самосвідомість як розумову діяльність, а людина – це єдність душі й тіла. Самосвідомість виникає через акти мислення такі як розум, мислення самого себе. У самосвідомості важливу роль відіграє практичний розум як усвідомлення себе в дії, тобто самосвідомість й

самопізнання не відокремлені від досвіду й соціального життя. Отже, самосвідомість у Аристотеля – це функція активного мислення і практики, а не спогади чи внутрішній голос.

Таким чином, в епоху античності у тлумаченні самосвідомості відбувається перехід від морального самопізнання, де головними елементами є совість, етика (Сократ) через усвідомлення душі, ідей, з метафізикою як ключовим елементом (Платон) до саморефлексії розуму в діяльності з ключовим акцентом на раціональності (Аристотель).

В епоху середньовіччя простежується поворот до християнської моделі самосвідомості. Так у Аврелія Августина, який аналізує внутрішню людину, самосвідомість ґрунтується на інтроспекції, тобто людина безпосередньо знає, що вона мислить, сумнівається, любить. Таке тлумачення самосвідомості втілюється у відомому вислові : «Якщо помиляюся – існую». Для мислителя важливо, що через самопізнання людина відкриває в собі образ Божий, а структура душі постає як єдність пам'яті, розуму і волі. У кінцевому підсумку самосвідомість у Августина має екзистенційно-релігійний характер і є ні чим іншим, як шляхом до Бога.

Засновник католицизму Фома Аквінський, який розвиває аристотелізм у християнському контексті вважає, що самосвідомість виникає опосередковано, тобто розум пізнає себе через свої акти, душа – форма тіла, а не самостійна субстанція. При цьому, людина знає, що вона мислить, але не знає своєї сутності без філософського аналізу. Важливу роль у конструкції самосвідомості Аквіната відіграє совість як акт практичного розуму, що застосовує загальне знання для конкретного вчинку. Таким чином, самосвідомість – раціональна й дисциплінована, підпорядкована порядку пізнання і віри. У подальшому зв'язок самосвідомості й совісті розглядається у поглядах багатьох мислителів і учених.

Порівнюючи погляди Аврелія та Аквіната варто наголосити, що для Августина статус «Я» - це безпосередньо дане, а для Аквінського – пізнається через акти; зв'язок із Богом: для Августина – через внутрішній досвід, для

Аквінського – через розум і віру; роль совісті – для Августина – це внутрішній голос, а для Аквінського – практичний розум. Резюмуючи варто зазначити, що основна відмінність у тлумаченні самосвідомості мислителями полягає у тому, що для Августина: я знаю себе – і через це знаю Бога; для Фоми Аквінського: я пізнаю себе настільки, наскільки розум пізнає свої дії.

У період Нового часу вагомий внесок у розуміння самосвідомості внесли Декарт, Кант і Гегель. Для Декарта вихідним пунктом у розумінні самосвідомості є методичний сумнів: сумніватися можна в усьому, крім самого акту сумніву. Його ключова теза: Я мислю, отже, існую. Самосвідомість є абсолютно достовірною і передує будь-якому знанню про світ. «Я» - це мисляча субстанція, незалежна від тіла, а пізнання світу вибудовується від внутрішнього до зовнішнього. Отже, у Декарта самосвідомість уперше стає гносеологічним фундаментом філософії, оскільки він секуляризує августинівську інтуїцію.: Те, що в Августина веде до Бога, у Декарта стає підставою автономного розуму.

Для Канта самосвідомість є трансцендентальною умовою досвіду, а центральне поняття – трансцендентальна апперцепція. Формула «Я мислю» має супроводжувати всі мої уявлення. Самосвідомість не є пізнанням «яким я є», а є формальною єдністю свідомістю. Вона не дає знання про «я як у річ у собі». Самосвідомість – це умова можливості досвіду, а не його об'єкт. Отже, самосвідомість у Канта – не субстанція, а функція синтезу. У практичному розумі самосвідомість виявляється як автономія волі. Людина усвідомлює себе як законодавця морального закону.

На особливу увагу заслуговують погляди Гегеля, який розглядав самосвідомість як процес і визнання та аналізував зв'язок самосвідомості й права. Для мислителя самосвідомість – це не даність, а становлення. Вона виникає через відношення до іншого. При цьому ключовим моментом є боротьба за визнання (діалектика пана і раба). Самосвідомість має соціальний та історичний характер. Істинна самосвідомість – це самосвідомість духу, що реалізується в праві, моралі, державі. Гегель обґрунтовує особливість

самосвідомості, яка на його думку є діалектичним, міжсуб'єктивним та історичним процесом. Якщо в Канта самосвідомість є трансцендентальною функцією, то в Гегеля вона стає живим процесом, який здійснюється через визнання, історію та соціальні інститути.

Гегель розвиває ідею про зв'язок самосвідомості й совісті та зазначає: «Совість виражає абсолютне право суб'єктивної самосвідомості, а саме: знати в собі й із себе самого, що таке. власне, право й обов'язок, і визнавати добром лише те, що вона таким знає; водночас совість виражає твердження, що те, що вона знає й воліє таким – це воістину право і обов'язок. Совість як ця єдність суб'єктивного знання й того, що є в собі й для себе, святинею, зазіхати на яку було б святотатством». Далі мислитель звертає увагу на двоїстість відносно совісті, яка на його думку «полягає в тому, що вона передбачається в значенні згаданої тотожності об'єктивного знання й воління з істинним добром і таким чином утверджується та визнається святинею, і водночас у вигляді лише суб'єктивної рефлексії самосвідомості все ж претендує на право, яке належить самій цій тотожності лише завдяки її в собі й для себе чинному змісту [19, 126-127].

Цінність поглядів Гегеля у контексті пропонованого дослідження полягає насамперед у тому, що проблеми самосвідомості розглядаються у тісному зв'язку із юридичною відповідальністю та судовою владою.

По-перше, Гегель акцентує увагу на тому, що обов'язок становить суттєве або загальне в моральній самосвідомості [19, 124]. «Оскільки самосвідомість уміє виявляти позитивну сторону, якою її мета неодмінно наділена, бо входить у замір конкретної дійсної діяльності, то ця самосвідомість, посилаючись на згадану сторону як обов'язок і бездоганний намір, здатна – відносно цього вчинку, негативний суттєвий зміст якого перебуває водночас у ньому як рефлексованому в себе, а отже, усвідомлює загальність волі у порівнянні з цим загальним, – твердити ддддля інших і для себе, що цей вчинок добрий; якщо для інших, то це лицемірство, якщо ж для

себе, то це – ще вища вершина, що утверджує себе як абсолютну суб'єктивність» [19, 131].

По-друге, для Гегеля самосвідомість – це не просто «знати себе», а бути визнаним як вільний і розумний суб'єкт. Самосвідомість, мораль і свобода тісно пов'язані. Особа стає відповідальною лише тоді, коли : усвідомлює себе як автора вчинку; визнає загальність норм; приймає наслідки дії як свої. На думку Гегеля «Моральність – це ідея свободи, як живе добро, що в самосвідомості має своє знання, хотіння і через дію яких – свою дійсність, а дія ця в моральному бутті має свою в собі й для себе суцю основу й рушійну мету, яка для наявного світу і для природи самосвідомості стала поняттям свободи» [19, 145]. Отже, відповідальність можлива лише за наявності самосвідомості, яка вже пройшла стадію визнання.

По-третє, для мислителя визнання є соціальною умовою юридичної відповідальності. У «Феноменології духу» самосвідомість формується через взаємне визнання. У правовому вимірі це означає: особа визнається носієм прав і обов'язків; держава визнає індивіда суб'єктом права; індивід визнає право як розумну загальність. Без цього подвійного визнання судова відповідальність втрачає легітимність і перетворюється на примус.

По-четверте, Гегель виокремлює право самосвідомості і зазначає: «Право самосвідомості, момент суб'єктивної свободи, може розглядатись як суттєва точка зору в питанні про необхідність публічного здійснення правосуддя і так званих судів присяжних... право самосвідомості завжди проявляє себе тим, що при цьому неодмінно має свої претензії й не знаходить їх вдоволеними» [19, 198].

По-п'яте, для Гегеля суд є інституційною формою самосвідомості духу. Зокрема у «Філософії права» Гегеля судова влада не просто застосовує норму, а відновлює порушену єдність загального і особливого. Суд трансформує приватну провину у публічну відповідальність, надає вчинку об'єктивне значення та дозволяє суб'єкту побачити себе очима загального. Відтак, суд – це дзеркало самосвідомості суспільства, де свобода набуває форми закону.

По-шосте, для Гегеля покарання – це не лише санкція, а й акт визнання. Акт покарання визнає злочинця як розумну істоту, оскільки покарання не заперечує свободу особи, а підтверджує її, бо звертається до волі, здатної відповідати за вчинок. Звідси слідує, що судова влада має морально-раціональну місію, а не лише репресивну функцію.

По-сьоме, згідно гегелівської логіки право – моральність – етичність, а судова влада діє на етичному рівні. Суд формує довіру до права, підтримує колективну правову самосвідомість, сприяє інтеграції індивіда в правопорядок. Саме тому, соціальна відповідальність судової влади полягає не лише в законності рішень, а й у підтриманні розумної самосвідомості суспільства. Підсумовуючи слід зазначити, що для Гегеля судова влада постає як інституційне втілення самосвідомості об'єктивного духу, в межах якого відповідальність розуміється не як зовнішній примус, а як визнання свободи суб'єкта та її включення в загальний правопорядок.

По-восьме, Гегель виокремлює самосвідомість держави та встановлює її зв'язок між самосвідомістю одиничної особи. «Держава – це дійсність моральної ідеї – моральний дух як очевидна, самій собі ясна, субстанційна воля, яка мислить і знає себе й виконує те, що вона знає й оскільки вона знає. У звичаях вона має своє безпосереднє існування, а в самосвідомості одиничної людини, її знанні й діяльності – своє опосередковане існування, так само як і самосвідомість одиничної людини шляхом переконання має в ній, як у своїй сутності, меті й продукті діяльності свою субстанційну свободу... Держава як дійсність субстанційної волі, якою вона наділена в піднесеній до своєї загальності особливій самосвідомості, в собі й для себе розумне. Ця субстанційна єдність виступає абсолютною непорушною самоціллю, в якій свобода досягає свого найвищого права, і ця самоціль наділена найвищим правом відносно одиничних людей, чий найвищий обов'язок полягає в тому, щоб бути членами держави». Фактично у Гегеля самосвідомість держави стоїть вище самосвідомості одиночної людини і є підпорядкованою.

Таким чином, попри те, що Гегель не вживає термін «правова самосвідомість», він розглядає самосвідомість у тісному зв'язку з правом, мораллю, свободою, визнанням, обов'язком, юридичною відповідальністю та соціально опосередкованою. На думку Гегеля, засадничим у самосвідомості є обов'язок; самосвідомість - це не просто «знати себе», а бути визнаним як вільний і розумний суб'єкт, відповідальність можлива лише за умови взаємного визнання; оскільки самосвідомість формується через взаємне визнання; самосвідомість, мораль і свобода тісно пов'язані; існує право самосвідомості; у звичаях держава має своє безпосереднє існування, а в самосвідомості одиничної людини, її знанні й діяльності – своє опосередковане існування, держава превалює над самосвідомістю одиничної особи; судова влада – інституційна форма об'єктивного духу, що відновлює єдність свободи і закону, перетворює приватну провину на публічну відповідальність; суд не лише застосовує норму, а репрезентує розумність правопорядку, формує довіру до права, підтримує колективну правову самосвідомість, сприяє інтеграції індивіда в правопорядок; соціальна відповідальність судової влади полягає не лише в законності рішень, а й у підтриманні розумної самосвідомості суспільства; судова влада постає як інституційне втілення самосвідомості об'єктивного духу. Отже, у поглядах Гегеля відбувається концептуалізація феномену «самосвідомість» у його безпосередньому зв'язку із правом.

У подальшому осмислення самосвідомості особистості продовжувалося як у межах як класичної, так і некласичної філософії, зокрема у поглядах М. Шелера, А. Гелена (антропологічна соціологія), Е. Гуссерля, Р. Інгардена, М. Мерло-Понті (феноменологія), К. Юнг, Е. Фромм (неофрейдизм), М. Гайдеггера, Ж.П. Сартра, А. Камю, М. Бубера (екзистенціалізм).

На особливу увагу заслуговують погляди Ю. Хабермаса, для якого самосвідомість постає у якості дискурсивної відповідальності. Він відмовляється від метафізики духу, але зберігає ідею міжсуб'єктивності та

нормативну роль визнання. Для нього самосвідомість не «дух, що розгортається», а здатність суб'єкта брати участь у раціональному дискурсі. Тобто йдеться про важливий зсув у тлумаченні самосвідомості. Крім того, на думку вченого відповідальність виникає тоді, коли особа може обґрунтувати свої дії, здатна прийняти критику в процедурі дискурсу та визнає легітимність норм, оскільки вони є результатом комунікативної згоди. На відміну від Гегеля, відповідальність у Хабермасам не «вписується» в об'єктивний дух, а постійно відтворюється в комунікації. Погляди Ю. Хабермаса на судову владу також відрізняються від поглядів Гегеля, оскільки для нього суд – це не втілення духу, а гарант процедурної раціональності. Судове рішення є легітимним, якщо ґрунтується на відкритій аргументації, може бути прийняте усіма як раціонально виправдане.

У контексті зазначеного на увагу заслуговують міркування В. Афанасенко, Т. Комар, Н. Синюк [1, 5-16] які, досліджуючи сутність і розвиток самосвідомості як основу продуктивно-діяльного самоздійснення особистості, аналізують і узагальнюють погляди вчених радянського періоду та виокремлюють найбільш значущі наукові позиції. Прихильники першої позиції розглядали самосвідомість як передумову свідомості. На їх думку «самосвідомість є нижчим рівнем свідомості і передуює формуванню предметної свідомості. Прояв самосвідомості має пряму залежність від психофізіологічного розвитку людського організму. Наявність самосвідомості, на його думку, фіксується в уявленнях про стани організму, про положення тіла, про його рухові операції і т. п. Тобто, пізнання самого себе здійснюється за рахунок вроджених органічних відчуттів і почуттів. Така елементарна форма самосвідомості людського індивіда, яка складається ще в чітко не сформованому відчутті, усвідомленні свого існування, передуює просторово-тимчасовим уявленням зовнішніх предметів». На основі рефлекторної теорії психічного розвитку вчені розглядали в якості фізіологічного механізму здійснення свідомості та самосвідомості рефлекторну діяльність мозку, умовні рефлекси. Завдяки безперервним

асоціативним відчуттям свого тіла людина відчуває себе одночасно з відчутним зовнішнім предметним світом. Причому, будь-яке предметне відчуття людини з необхідністю містить в собі і його самовідчуття. В основі як об'єктивних, так і суб'єктивних відчуттів лежить рефлекторна діяльність мозку. Зорові, слухові, дотикові відчуття, одержувані людиною від власного тіла «могутніми двигунами» в справі психічного розвитку, як явище самосвідомості, на відміну від відчуттів, отриманих від зовнішнього світу і від інших людей. «При аналізі асоціативного відчуття людина зустрічається вперше сама з собою. Відокремленням в справі відчуття всього суб'єктивного закладається початок самовідчуттям. ... в основі явищ самосвідомості лежить не що інше, як більш-менш складний рефлекс» [1, 11]. Зазначені погляди на функціонування самосвідомості в подальшому зазнали як критики, так і подальшого розвитку. Внаслідок дискусій у психологічній науці утвердилася думка, що самосвідомість тісно пов'язано з рефлекторною діяльністю мозку, але цей зв'язок не є абсолютним і прямим. Рефлекторна діяльність постає як матеріальна передумова прояву самосвідомості та соціально сформована родова властивість природно розвиненої особистості.

В Україні засновником наукової школи з проблем самосвідомості особистості став П. Чамата, який на основі власної концепції організації людини, обґрунтував низку важливих положень і висновків щодо генези, природи, сутності, форм прояву самосвідомості особистості та визначив основні шляхи самопізнання особистості. Вчений наголошував: «Усвідомлюючи себе, людина пізнає свої фізичні і психічні властивості, створює уявлення про свою психофізичну особистість, про своє «Я», що відрізняється від усього того, що є «не-Я» [106, 228].

У подальшому ідеї та положення П. Чамати знайшли розвиток у поглядах низки вчених, зокрема Л. Сапожнікової, яка досліджувала самооцінки дітей різного віку та М. Боришевського, який аналізував механізми саморегуляції як вияву внутрішньої самоактивності особистості.

У сучасній вітчизняній психологічній науці проблематика самосвідомості особистості є предметом наукового осмислення таких учених, як Б. Ананьєв, М. Боришевський [7, 8, 9], М. Забродський, О. Савиченко, І. Тичина [31], С.Максименко, В. Соловієнко [56], Г. Свіденська [86], О. Гульбс [23, 24] Т. Клибанівської [38], І.Кон, Т. Кравчина [47], Ж. Мельник [59], В. Москалець [63], Павелків [72] О. Гуменюк [25], Л. Міщиха [61, 62], О. Фурман [101] П. Чамата [105, 106, 107] та ін.

Аналіз сучасних наукових джерел переконливо свідчить, що на відміну від уваги психологів до проблем самосвідомості, психологів і юристів до проблем правової свідомості, які є усталеними для вітчизняної та зарубіжної психологічної, юридичної [35 36, 53] та філософської науки [18, 58], проблематика правової самосвідомості знаходиться поза увагою вчених. Варто зазначити, що у відомому 20-томному виданні Великої української юридичної енциклопедії, як у першому томі «Філософія права» (2017), так і в другому томі «Загальна теорія права» (2017) відсутні статті про правову самосвідомість, а у статті «Правова свідомість» термін «правова самосвідомість» взагалі не згадується. Зазначене свідчить про недостатню увагу науковців до правової самосвідомості та недостатній рівень дослідження правової свідомості, які тісно пов'язані між собою.

Серед сучасних монографічних праць і наукових публікацій на увагу заслуговують роботи, в яких розглядаються окремі психологічні аспекти правосвідомості та її трансформації в сучасних умовах, серед них зокрема вітчизняних таких, як: Н. Губа, Ж. Гладких (аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності) [22, 97-108], О. Блинова та О.Кононенко (соціально-психологічні чинники правової соціалізації особистості в умовах воєнної загрози) [3, 63-68], Д. Бойко (психологічні умови формування правової культури старшокласників) [5], В. Васютинський (психологія масової свідомості та поведінки в умовах соціальних катаклізмів) [13, 14], І. Дідук (психологічні чинники формування правових уявлень) [27, 28], О. Коломійцев (соціально-психологічні чинники

формування правової поведінки молод) [40], Н. Костицька (вплив цифровізації (е-урядування) на формування довіри до державних інституцій) [44], С. Кримський (аналіз архетипів української культури) [49], О. Кульчицький (характерології українського народу) [50], С. Максименко (психологія особистості в умовах воєнного стану) [55] Н. Малишева (деформації правосвідомості в умовах тривалого стресу) [57], В. Татенко (психологічне обґрунтування суб'єктності в праві) [91] та ін.

Зокрема О. Коновалова розглядає трансформацію ціннісних орієнтацій в сучасних умовах від пасивного нігілізму до активного спротиву у дисертаційному дослідженні «Трансформація правосвідомості українського суспільства в умовах воєнного стану» [42]. Стаття О. Муращенко «Структура та динаміка правосвідомості в умовах системних змін української державності» [66, 15-28], присвячена структурі правосвідомості в умовах змін і взаємодії правової ідеології та правових настанов як регуляторів поведінки. Стаття Р. Гринюк та О. Гуцуляк «Міждисциплінарний аналіз права: Психологічні механізми правової ідентифікації» [20, 45-58], присвячена філософському тлумаченню права, яке поєднується з психологічними механізмами самоідентифікації громадянина. А.Шулга у статті «Психологія законної поведінки: Мотиваційні аспекти та ціннісні орієнтації» [113, 201-215], досліджує психологію законної поведінки і розмежування свідомої мотивації та несвідомих установок (правової інтуїції). Н. Рудюк аналізує психолого-педагогічні аспекти правового виховання студентської молоді [84, 88-94].

У дослідженні психологічних особливостей правової самосвідомості важливу роль відіграють роботи, які присвячені дослідженню менталітету загалом, правового менталітету українців, зокрема. Йдеться про праці таких учених, як: Л.Леві-Брюль, Л. Февр, Р. Додонов, І. Коваль, В. Козловський, П.Музиченко, Н. Новікова, А. Рубан, О. Скакун, С. Скуріхін, О.Усенко та ін.

До уваги також необхідно взяти публікації таких науковців, як: М. Костицька [44, 112-127], яка досліджує вплив цифровізації (е-урядування)

на формування довіри до державних інституцій; О. Гульбс, І. Лантух, які розмірковують над проблемами розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача [24, 17–27]. До окремих аспектів правової свідомості та самосвідомості українців звертається В. Новоселова, яка досліджує феномен довіри до судової влади в Україні та зарубіжних країнах, його зв'язок із правовою свідомістю та правовою самосвідомістю [68, 69, 94].

На відміну від вітчизняних учених, проблематика правової самосвідомості особистості більшою мірою привертає увагу сучасних зарубіжних учених. Серед зарубіжних учених до проблем самосвідомості особистості зверталися такі вчені, як: Г. Балл, З. Заборовський [127, 99-119], А. Земан, Дж. Келлі, І. Кон, Дж.А. Коеберг [128, 373-407] С. Сласкі, М. Лондон [125, 261-288], К. Роджерс, В. Сесса, А. Фенігштен, М. Шайєр, А. Бусс [120, 522-527], Л. Шеллеу, Т. Тейлор, Л. Фрідмен та ін.

Зокрема А. Фенігштен, М. Шайєр, А. Бусс розмежовують два аспекти самосвідомості у контексті «особиста-публічна», а саме: особиста самосвідомість має певну дотичність до Юнгіанської концепції інтроверсії в орієнтації на внутрішній світ, проте більш конкретизована, адже мовиться про зосередженість на думках, що стосуються виключно самого себе; публічна самосвідомість розглядається як просоціальна спрямованість; пов'язана з концепцією Д. Міда : самосвідомість виникає тоді, коли людина усвідомлює чужу перспективу, відтак може розглядати себе як соціальний об'єкт цих відносин, особливо щодо реакцій інших на неї [120, 525]. Крім того, вчені розмежовують різні форми самосвідомості, її компоненти та рівні.

Браян О'Шонессі, досліджує співвідношення самосвідомості й самопізнання та визначає: «Самосвідомість – знання себе та своїх психічних станів – має центральне значення для забезпечення властивостей, що становлять свідомість у раціональних істот» [118, 102-163]. Ата ул Карім С. [117, 34-52], досліджує взаємозв'язок самопізнання та самосвідомості й значну увагу приділяє глибинним психологічним рівням «Я», що формують ставлення до зовнішніх правил і моралі. С. Брукс і

А. Бюргін [119, 289-310] досліджують трансформацію сприйняття міжнародних норм у свідомості особистості крізь призму геополітичних конфліктів. А. Кубал досліджує вплив міграційного досвіду на правову свідомість і правову самосвідомість українців) [124]. На увагу заслуговують й інші публікації зарубіжних учених, в яких розглядаються такі аспекти як зв'язок між емоційним інтелектом та схильністю до делінквентної (протиправної) поведінки [123]; диспозиційна та ситуативна свідомість у контексті відмінностей між стабільними правовими переконаннями та миттєвими реакціями на порушення закону [126]; зв'язок самооцінки та цифрових фідбек-петель, проблеми вразливості правової самосвідомості перед алгоритмічним тиском та соціальним порівнянням [122].

З'ясування стану дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості у сучасній науці дає підстави зробити низку у висновків і узагальнень. У вітчизняних джерелах, у яких досліджується права свідомість і права самосвідомість можна виокремити декілька основних напрямів і аспектів досліджень, а саме: 1) формування правової самосвідомості українців під впливом історичного досвіду державності, тривалих періодів правового вакууму та радянського правового режиму; 2) взаємозв'язок правової самосвідомості й правової свідомості українців як інструментів національного самовизначення; 3) вплив правової свідомості й правової самосвідомості на довіру до органів державної влади, насамперед, судових і правоохоронних органів; 4) зв'язок правової самосвідомості й правової свідомості із феноменом «воєнного права» як психологічного регулятора суспільної єдності; 5) роль освіти та громадянської активності у підвищенні правової самосвідомості.

Упродовж останніх років, можна виокремити наступні основні напрями: дослідження впливу глобальних трендів на психологічні конструкти та їх емпірична перевірка; дослідження впливу мозку на поняття справедливості та провини (вплив нейронаук на юриспруденцію) (Нейроправо / Neurolaw); трансформація правової свідомості мігрантів в демократичних країнах (Соціальні ремітенції / Social Remittances).

Співставлення підходів вітчизняних і зарубіжних учених, які досліджують проблеми правової самосвідомості й правової свідомості свідчить про наявність спільних і відмінних рис. До спільних рис належать такі, як: по-перше, суб'єктність, тобто вчені відходять від розуміння людини як «об'єкта впливу закону» до людини як «автора правової реальності»; по-друге, аксіологічний підхід у дослідженнях, пріоритет цінностей (гідність, свобода) над загальними нормами; по-третє, правова свідомість і правова самосвідомість розглядаються не як статичні явища, а як динамічні, де емоції, ідентичність та технології відіграють не меншу роль, ніж юридичні знання.

До найбільш відмінних рис можна віднести те, що увага вчених у вітчизняних джерелах більшою мірою зосереджена на соціально-політичному контексті, кризових трансформаціях самосвідомості особистості, пов'язаних із війною, реформами, інтеграційними процесами, натомість, у зарубіжних джерелах увага фокусується насамперед на технологічній детермінації самосвідомості (вплив ІІ та цифрових платформ на самосвідомість), когнітивних механізмах, індивідуально-психологічних механізмах (пам'ять, емоційна регуляція, цифрова психологія), нейронауці, цифровій самосвідомості.

Подальший аналіз психологічних особливостей правової самосвідомості українців потребує уточнення поняття й структури самосвідомості і правової самосвідомості, що й стане предметом дослідження у наступному підрозділі.

1.2. Поняття і структура правової самосвідомості та її співвідношення із правовою свідомістю

Дослідження психологічних особливостей правової самосвідомості українців потребує уточнення поняття та структури самосвідомості особистості, що є загальним по відношенню до правової самосвідомості особистості та одиничним по відношенню до правової самосвідомості українців.

Засадничим у розумінні самосвідомості є обґрунтоване вченими положення про нерозривний зв'язок самосвідомості й свідомості. У пропонованому дослідженні свідомість розглядається в контексті усталених у сучасній філософській та психологічній науці положень (Т. Титаренко, Ю. Швалба та ін.), а саме: свідомість – це вища функція мозку, яка притаманна лише людині і пов'язана з мовою та полягає в узагальненому, оціночному та цілеспрямованому відображенні й конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній мисленевій побудові дій та передбаченні їх результатів, у розумному регулюванні й самоконтролі поведінки людини.

Поділяємо поширений у філософії підхід, згідно якого «сфера» свідомості охоплює чотири компоненти:

1) компонента тілесно-перцептивних здібностей й знань, які отримуються на їх основі, а сам: відчуття, сприйняття, конкретні уявлення, за допомогою яких людина отримує первинну інформацію про світ і своє власне тіло, його взаємовідношення з іншими тілами; головною метою і регулятором цієї компоненти є корисність і доцільність поведінки тіла у світі речей, що його оточують;

2) логіко-понятійна компонента, у якій людина за допомогою мислення виходить за межі безпосереднього чуттєво даного на рівень сутності об'єктів; це сфера загальних понять, мисленевих операцій, логічних доказів; головною метою і регулятором цієї сфери є істина; перша і друга компонента формують зовнішню пізнавальну складову свідомості, у якій суб'єктивно-особистісні та ціннісно-сміслові компоненти психічного світу знаходяться у знятому вигляді, латентному стані; ці компоненти створюють «ліву половинку» свідомості;

3) емоційна компонента, яка безпосередньо не пов'язана із зовнішнім світом, а є сферою особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів з приводу різних ситуацій і подій, з якими стикалася чи може зіткнутися особистість; сюди належать: а) інстинктивно-афективні стани (передчуття, хвилювання, стреси та ін.); б) емоції (гнів, страх та ін.);

4) почуття, які є більш відчутними, усвідомлюваними та образно-візуальна складова (насолюда, відраза, любов, ненависть, симпатія та ін.); головним регулятором і метою цієї компоненти є принцип задоволення;

5) ціннісно-мотиваційна компонента, у якій укорінені вищі мотиви діяльності, духовні начала особистості, а також здібності до їх формування й творчого розуміння у вигляді фантазій, продуктивного відображення, інтуїції; метою та регулятивом цієї компоненти є справедливість, правда, краса та ін., тобто цінності як форма узгодження предметної діяльності з певними духовними цілями й смислами; третій і четвертий компоненти формують ціннісно-емоційну складову нашої свідомості, у якій в якості предмета пізнання постають власні «Я», інші «Я», а також продукти їх творчої самореалізації; зовнішньо пізнавальна складова свідомості є підпорядкованою «правій половинці».

Пропоноване тлумачення свідомості та її складників (компонентів) в узагальненому вигляді відображає загальні уявлення, які є усталеними у сучасній філософській та психологічній науці. Водночас, вони конкретизуються та модифікуються у межах конкретних наукових шкіл і підходів. Так О. Бондаренко зазначає, що «свідомість, по-перше - це сукупність знань про навколишній світ, отже, у структуру свідомості входять пізнавальні психічні процеси, за допомогою яких відбувається пізнання світу. По-друге, свідомість включає самопізнання, самооцінку, самовідношення, тобто ієрархію оцінних ставлень до себе й інших. По-третє, свідомість включає цілеутворення й ціннісний компонент життєдіяльності, тобто цілі, мотиви й сенси здійснення діяльності. По- четверте, свідомість включає базисне орієнтування в місці і часі. Усі ці чотири компоненти свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексію, ціннісно- смислову й орієнтування [6].

Поділяючи думку про основні компоненти свідомості до уваги необхідно взяти тезу, що ціннісні орієнтації є центральним елементом (ланкою) свідомості. Як слушно зазначає Н. Шевченко, центральною ланкою

свідомості особистості є її система ціннісних орієнтацій, яка визначає спрямованість діяльності особистості і є основою для вибору цілей і засобів діяльності [111, 98-108]. У такому контексті ціннісна (аксіологічна) компонента свідомості формує осердя свідомості й самосвідомості особистості.

У розумінні свідомості важливо враховувати, що в науці за різними критеріями її розмежовують на певні види, а саме:

- а) за суб'єктом - свідомість окремої особи, групи (колективу), суспільна свідомість;
- б) за сферами суспільства: моральна, правова, політична, релігійна;
- в) за рівнями – буденна, професійна, наукова та ін.

У контексті зазначеного правова свідомість є різновидом суспільної свідомості, яка відображає право як систему норм, принципів і цінностей, а також ставлення до правових інститутів, законності та правопорядку. Структурно вона охоплює загальні уявлення і знання про право, справедливість, законність, правопорядок, оцінки чинного законодавства та емоційне сприйняття і реакції на правові явища та процеси.

За суб'єктами правова свідомість може бути індивідуальною, груповою, суспільною (правосвідомість українців) та характеризується як загальними рисам, так і певними особливостями. Правова свідомість є різновидом свідомості, існує та взаємодіє з іншими її видами, такими, як моральна (етична), релігійна, політична, естетична та ін. Правова самосвідомість є психічним та правовим феноменом, який має загальні риси та певні особливості, які зумовлені предметом відображення. Крім того, правова самосвідомість є складником і, водночас, певним рівнем правової свідомості.

У сучасній науці існують численні дефініції правової свідомості. Українські вчені в колективній монографії зазначають: «Правосвідомість – це сукупність оціночних думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин (соціальних груп, окремого громадянина або суспільства в цілому) до права й чинного законодавства, а також практика його

застосування, правових (або неправових) звичаїв, ціннісних орієнтацій, які регулюють людську поведінку в юридично значущих ситуаціях» [75, 12]. Перевагою пропонованого тлумачення правової свідомості є вказівка на аксіологічний характер думок та настанов, що визначають ставлення суб'єктів соціальних відносин до права та законодавства.

У контексті предмету дослідження на увагу заслуговує дефініція, пропонує О. Скакун, яка зазначає: «Правосвідомість – це система почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, через які відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права» [87, 96].

Цінність пропонованого підходу полягає в тому, що в ньому авторка акцентує увагу на психологічних і мислених образах, що мають комунікативно-вольову спрямованість, а також у тому, що правосвідомість розглядається як передумова і регулятор (саморегулятор) юридично значущої поведінки людини. Крім того, О. Скакун наголошує, що «Ключовий пункт правосвідомості – усвідомлення людьми цінностей права, прав і свобод людини й оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям, закріпленим у міжнародних документах про права людини» [87, 96]. Йдеться про те, що вона також поділяє думку про ціннісний компонент як визначальний у правовій свідомості.

Отже, правова свідомість - це сукупність знань, уявлень, переконань про право та пізнавальних психічних процесів, за допомогою яких відбувається пізнання правових процесів, явищ; містить самопізнання, самооцінку, самовідношення до себе як правової особи; включає цілеутворення й ціннісний компонент правової поведінки; охоплює правову орієнтацію в місці і часі. Зазначені чотири компоненти правової свідомості формують її цілісну структуру: пізнавальну, рефлексивну, ціннісно-смыслову й орієнтування.

Не вдаючись у наукові дискусії щодо дефініції «правова свідомість», що є предметом численних наукових досліджень зауважимо, що в переважній більшості міркувань з приводу правової свідомості поняття «правова самосвідомість» не розглядається. Між тим, самосвідомість особистості є особливою формою свідомості, яка відображає певний рівень її розвитку та спрямованість на саму особистість, а тому постає в якості структурного компоненту особистості. Функціонування самосвідомості, як і свідомості, тісно пов'язано з рефлексивною діяльністю мозку, але цей зв'язок не є абсолютним і прямим. Рефлексивна діяльність постає як матеріальна передумова прояву самосвідомості та соціально сформована родова властивість природно розвиненої особистості. Саме тому поділяємо думку вчених, які вважають, що самосвідомість є вищим видом, ступенем свідомості особистості, яка виникає пізніше, ніж предметна свідомість та є результатом розвиненої свідомості й мови, пов'язана з формуванням людини як суб'єкта діяльності, з формуванням її як особистості.

Досліджуючи концептуалізацію феномену самосвідомості у контексті психологічного дискурсу Л. Місixa та Н. Чернявська, зазначають, що М. Боришевський розглядав самосвідомість як «складне утворення у структурі особистості, завдяки якому відбувається процес урівноважування та конструктивної взаємодії зовнішніх обставин та внутрішніх умов...», коли завдяки «... адекватній самосвідомості людині вдається стати суб'єктом, здатним скеровувати власні потенційні можливості у русло конструктивних самозмін, самотворення». Також вчений визначає рівні суб'єктності в контексті творення наративу особистості, зокрема: високий рівень («реалізація моїх цілей залежить лише від мене»); середній рівень («реалізація моїх цілей залежить не тільки від мене, а й від інших обставин, людей»); низький рівень («реалізація моїх цілей не залежить від мене, а лише від обставин, впливу інших людей, або коли поталанить») [60, 13].

У сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існують численні підходи до тлумачення поняття «самосвідомість». Саме тому

Г. Свіденська, звертає увагу на розмаїття трактувань структури самосвідомості і таких пов'язаних з нею характеристик як: «Я», «Я-концепція», «Я-образ», «Я-ідеал», «самість», «самоідентичність», «Я-система», «Я-конструкт» тощо [86, 8]. Саме тому у сучасній вітчизняній науці пропонуються різні дефініції самосвідомості особистості.

У найбільш узагальненому вигляді «самосвідомість людини – усвідомлення за допомогою мови себе самої, свого ставлення до природи і до інших людей, своїх дій і вчинків, думок, переживань і психічних якостей» [32, 18]. Зазначене тлумачення дає загальне уявлення про поняття і складники самосвідомості, водночас не розкриває зв'язок із свідомістю.

Сучасний тлумачний психологічний словник пропонує розглядати самосвідомість «як вищий рівень розвитку свідомості, є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях..., як образ себе і ставлення до себе» [110, 448].

Цінність пропонованого підходу полягає в тому, що в ньому акцентується увага на зв'язку свідомості й самосвідомості, оскільки самосвідомість – це вищий рівень свідомості, основа формування розумової активності, самостійності та певний образ себе і ставлення до себе. Якщо свідомість спрямована на зовнішній, об'єктивний світ у його різноманітті, то самосвідомість – на усвідомлення себе, свого внутрішнього суб'єктивного світу. У самосвідомості, пізнаючи себе, свої особливості, людина пізнає власну унікальність, цілісність. «Мовиться про внутрішній світ людини, її індивідні (формально-динамічні), особистісні (предметно-змістові, духовно-світоглядні) характеристики, де вона виступає як суб'єкт і водночас об'єкт пізнання» [60, 67]. «Самосвідомість виступає, з одного боку, як результат розвитку особистості, а з другого – як регулятор цього процесу» [59, 67].

На думку В. Афанасенко, Т. Комар, Н. Синюк самосвідомість особистості є рівнем розвитку свідомості, де проявляється активне ставлення людини до своєї свідомості як до об'єкта. Самосвідомість виступає способом інтерсуб'єктивності комунікації особистості, семантично-енергетичним

джерелом продуктивно-діяльнісного самоздійснення людини на основі усвідомлення своєї сутності [1, 14]. Т. Клибанівська вважає, що самосвідомість – це усвідомлення людиною себе як індивідуальності, власного внутрішнього світу, своєї ідентичності, Я-концепції [38, 41]. К. Хоменко зазначає, що самосвідомість – складне системно організоване психічне утворення, взаємопов'язане, з одного боку, зі свідомістю, а з іншого – з утвореннями особистості. Важливим елементом самосвідомості є комплекс самоставлень, що впливають на становлення соціальних установок, переконань, цінностей [102, 612]. О. Тимошенко та І. Дроботько вважають, що «самосвідомість – це здатність людини усвідомлювати себе як окрему особистість, розуміти свої думки, почуття, мотиви, цінності та поведінку, а також аналізувати свій досвід і взаємодію зі світом» [92, 131].

Можна навести й інші дефініції самосвідомості, кожна з яких акцентує увагу на певних рисах, властивостях самосвідомості. Попри відсутність єдиної загально визнаної дефініції самосвідомості, що відображає складний, багатовимірний і багатоаспектний характер зазначеного феномену, вчені поділяють думку, що самосвідомість іманентно пов'язана із свідомістю, визначає принципи і рівень самоорганізації, самопобудови, саморегуляції, самоствердження індивіда, як певного «Я». У контексті зазначеного О. Гульбас та І. Лантух слушно наголошують, що «основна складність у вирішенні питань, пов'язаних із самосвідомістю особистості, полягає в тому, що у людини безліч власного «Я», які об'єднуються в уявний образ «Я». Структуру образу «Я» становлять такі компоненти, як Я-минуле, Я-майбутнє, Я-реальне, Я-ідеальне, Я-очима інших» [24, 23].

Підґрунтям формування і розвитку самосвідомості є розвиток самостійності індивіда, його взаємин з навколишнім світом та становлення його як особистості. Атрибутивною передумовою формування самосвідомості особистості є пізнавальна діяльність, спрямована як зовнішній, так і внутрішній світ, на самого себе, на визначення свого місця в світі та взаємовідносин з іншими. Саме завдяки цьому людина приходить до

усвідомлення себе як активного суб'єкта пізнавальної та практичної діяльності, здатного виявляти себе зовні і, водночас, змінювати себе в середині. Вагому роль у самосвідомості особистості відіграють і цінності особистості, їх сформованість, ієрархія, які впливають на самосвідомість.

Таким чином, формування самосвідомості людини залежить як пізнання світу та відокремлення себе від інших, так і від пізнання інших людей. «Самосвідомість не надбудовується ззовні над особистістю, а включається в неї, самосвідомість не має тому самостійного шляху розвитку, окремого від розвитку особистості як реального суб'єкта як його моменту, сторони, компонента». І тому вчені вважають, що психологічне вивчення особистості не повинно обмежуватися вивченням психічних властивостей особистості - її здібностей, темпераменту, характеру, а має охоплювати також дослідження самосвідомості особистості, яка виступає її конститууючою ознакою» [1, 12-13].

Варто наголосити, що виникнення самосвідомості є результатом соціальності. Людина усвідомлює себе не лише через інших людей, а через усвідомлення створюваною нею матеріальної діяльності. У процесі самосвідомості особистість виокремлює себе з оточуючого її світу і намагається визначити своє ставлення до нього. Якщо свідомість дозволяє людині контролювати свою практичну діяльність, то самосвідомість контролює діяльність самої свідомості, що якісно її змінює. Завдяки самосвідомості людина стає особистістю і починає усвідомлювати себе як особистість і як суб'єкта практичної та духовної діяльності. Таким чином, самосвідомість володіє всіма ознаками свідомості, які містяться у визначенні свідомості.

Загальновизнано, що предметна свідомість зорієнтована на осмислення оточуючого людину світу, а при самосвідомості суб'єкт робить об'єктом самого себе. Об'єктом такого аналізу стають власні уявлення, думки, почуття, переживання, вольові імпульси, інтереси, цілі, поведінка, дії, діяльність, поведінка та ін. Натомість самосвідомість спрямована на осмислення,

розуміння себе, свого місця в світі. Водночас, це не лише пізнання себе, але й ставлення до себе, до своїх якостей, станів, можливостей, фізичних і духовних сил, тобто самооцінка. Вірна самооцінка передбачає критичне ставлення до себе, співставлення своїх можливостей і вимог, що висуюються життя, уміння самотійно ставити перед собою цілі, оцінювати хід своїх думок та їх результати, піддавати перевірці припущення, вдумливо зважувати «за» і «проти», відмовлятися від невинуватих припущень і гіпотез. Адекватна самооцінка підтримує гідність людини і дає їй моральне задоволення, забезпечує розумну впевненість у собі, а неадекватна самооцінка здатна призводити до невротичних станів. Рівень самосвідомості у особистості – різний, навіть в одній і тій же особистості, він є різним у різних життєвих ситуаціях, у різний час і може коливатися від досить загального до глибокого, до занурення у роздуми над самою собою.

Грунтуючись на основних положеннях про самосвідомість, правову самосвідомість слід розглядати як складне, системно організоване психічне утворення, взаємопов'язане з правовою свідомістю, яке полягає в здатності індивіда усвідомлювати себе за допомогою мови як правову особистість, розуміти свої правові думки, почуття, мотиви, цінності, дії та поведінку, а також аналізувати себе як суб'єкта правовідносин. Атрибутивною передумовою формування правової самосвідомості особистості є пізнавальна діяльність, спрямована на пізнання права та формування певної сукупності чи системи правових знань, що уможлиблює оцінку себе як правової особи, своїх правових уявлень, знань, переконань про право, правові цінності, реалізацію себе у правовідносинах. Правова самосвідомість - це усвідомлення себе як активного правового суб'єкта, який здатний на основі розуміння й усвідомлення своїх прав і обов'язків, реалізувати свої права, виконувати обов'язки, а за певних умов і здійснювати правову діяльність. Визначальну роль у правовій самосвідомості особистості відіграють її правові цінності, їх сформованість, ієрархія, які впливають на свідомість та правову поведінку. Таким чином, формування правової самосвідомості

людини залежить як від пізнання права, пізнання себе як правової особи, так і від відокремлення себе від інших як правових суб'єктів. Розвиток правової самосвідомості тісно пов'язаний з формуванням цілісності особистості та виступає її конституюючою ознакою.

Співвідношення правової самосвідомості і правової свідомості постає у вигляді співвідношення категорій: частина і ціле; рефлексивне і нормативне. Правова свідомість формує загальне поле та уявлення про право як соціальну цінність. Правова самосвідомість, у свою чергу, інтеріоризує ці уявлення та трансформує зовнішні правові норми у внутрішні регулятори поведінки. Інтеріоризація як складник психологічного механізму їх взаємодії (описана у культурно-історичній теорії розвитку психіки, зокрема Л. Виготським) полягає в тому, що соціально сформована правова свідомість через канали виховання, освіти, правової практики перетворюється у правову самосвідомість особистості. Саме тут і відбувається психологічний перехід від тези «закон існує» до тези «закон стосується мене».

Рефлексія як другий складник полягає в тому, що правова самосвідомість вмикає рефлексивний компонент, який відсутній або є слабким у правовій свідомості. Особистість не лише пізнає норму, а й співвідносить її зі своїми цінностями, оцінює власні дії та прогнозує правові наслідки дій і поведінки. Рефлексивна компонента близька до концепції моральної автономії та відповідальності, обґрунована зокрема І. Кантом та Ю. Хабермасом.

Третій складник психологічного механізму їх взаємодії – це мотивація. Правова свідомість переважно спрямована на пізнання, інформування та оцінку, а правова самосвідомість – мотивує правомірну або неправомірну / протиправну поведінку, визначає ступінь внутрішнього прийняття права.

Варто наголосити, що співвідношення правової самосвідомості й правової свідомості має не статичний, а динамічний характер, який обумовлений змінами у суспільній правовій свідомості (реформи. кризи), масовою активізацією правової самосвідомості (громадянський спротив,

правозахисні рухи), що в свою чергу впливає на трансформацію правової свідомості.

Поряд із численними дефініціями самосвідомості відсутня єдність науковців і щодо структури самосвідомості. Так П. Чаматі належить ідея щодо тричленності структури самосвідомості, що інтегрує в собі пізнавальну, емоційну та вольові складові. Вчений концептуально визначає співпадіння змісту та предмету самосвідомості, зокрема виокремлюючи такі аспекти самопізнання у наступній послідовності, як власну фізичну організацію (організм), психіку в конкретизації психічних процесів, особливостей, станів та властивостей; вчинки та дії; здібності, знання та вміння; ставлення до себе та інших; власне становлення і розвиток [105, 33-38].

Близької до П. Чамати позиції щодо структури самосвідомості дотримується і М. Варій, на думку якого структура самосвідомості людини складна та відзначається різноманітністю форм вияву, які пов'язані з усіма аспектами її психічної діяльності: пізнавальної (самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо); емоційної (самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення); вольової (самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість тощо) [11, 83].

Поділяючи думку науковців щодо виокремлення в структурі самосвідомості особистості зазначених трьох компонентів, вважаємо, що в ній також присутній морально-ціннісний компонент, який є стрижнем самосвідомості. Саме тому більш переконливою є позиція О.Тимошенко та І.Дроботько, які серед складових самосвідомості виділяють такі її компоненти, як: 1) когнітивний компонент – розуміння власних якостей, можливостей, особистісних характеристик; 2) емоційний компонент – усвідомлення та прийняття своїх почуттів і емоцій; 3) соціальний компонент – розуміння себе у стосунках з іншими людьми, своєї ролі в суспільстві; 4) морально-ціннісний компонент – усвідомлення власних переконань, цінностей, моральних принципів [92, 131].

У розумінні поняття й структури правової самосвідомості українців на увагу заслуговують і міркування сучасних зарубіжних учених-психологів З. Забродського і С. Сласкі, які ототожнюють терміни «self-consciousness», «self-awareness» та «самосвідомість». Їхня концепція охоплює такі форми самосвідомості, як:

- індивідуальна форма самосвідомості (individual self-awareness) – емоційно-особистісна, тобто суб'єктивна обробка інформації про себе, що пов'язана з самооцінкою, самоконцентрацією тощо;
- зовнішня (соціальна) форма самосвідомості (outer self-awareness) – відносно об'єктивна, описова обробка інформації про себе з тенденцією до соціальної адаптації та конформності;
- рефлексивна форма самосвідомості (reflective self-awareness) – символічна обробка інформації про себе, часто на основі прийнятих цінностей, що полегшує як розуміння власної поведінки у різних соціальних контекстах, так і врахування власних потреб і вимог оточення;
- захисна форма самосвідомості (defensive self-awareness) виникає на фоні страху, небезпеки та незадоволення потреб. Це пов'язано з упередженнями в думках і переконаннях, зниження самооцінки і довіри до людей [127, 102].

Л.П. Міщиха та Н.В. Чернявська, розглядаючи погляди З. Забродського і С. Сласкі, роблять висновок, що «вимір особистої та публічної самосвідомості визначається нами як вектор спрямованості щодо інформації при конструюванні власного образу Я, натомість інший континуум стосується міри усвідомленості – від низької (у захисній формі), до вищої (у рефлексивній формі). Схожі уявлення є і в таких дослідників, як М. Лондон, В. Сесса та Л. Шеллеу, які визначили зміст самосвідомості через внутрішній і зовнішній компоненти [60, 11].

Узагальнюючи й систематизуючи погляди вчених на поняття, структуру свідомості й самосвідомості та їх співвідношення вважаємо, що структура правової самосвідомості охоплює чотири компоненти, а саме:

1) емоційний компонент – усвідомлення та прийняття своїх правових почуттів і емоцій; є сферою особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів з приводу різних правових ситуацій і подій, з якими стикалася чи може зіткнутися особистість; охоплює: а) інстинктивно-афективні стани (передчуття, хвилювання, стреси та ін.); б) емоції (гнів, страх та ін.); 3) почуття, які є більш відчутними, усвідомлюваними та образно-візуальною складовою (співчуття, підтримка, любов, ненависть, симпатія та ін.); головним регулятором і метою цієї компоненти є принцип безпеки та задоволення; із зовнішнім світом пов'язаний опосередковано;

2) когнітивний (логіко-понятійний) компонент – розуміння наявних правових знань та їх рівня, правової логіки, усвідомлення своїх правових можливостей (прав), обов'язків, своїх особистісних правових характеристик (правоздатності, дієздатності, деліктоздатності, осудності та ін.);

3) соціальний компонент – розуміння себе у правовідносинах із іншими людьми, своїх прав і обов'язків як суб'єкта правовідносин, своєї ролі в розвитку права;

4) ціннісний компонент – усвідомлення власних моральних і правових переконань, цінностей і принципів; охоплює правові мотиви діяльності, які визначаються її духовними початками, здібності до формування й творчого розуміння й тлумачення правових ідеалів, цінностей, метою та регулятивом цієї компоненти є справедливість, добро, правда та ін.

За суб'єктами правову самосвідомість можна розмежувати на правову самосвідомість окремої особи, групи (колективу), суспільна правову самосвідомість, тобто правову самосвідомість українців, яка в узагальненому вигляді відображає спільні риси правової самосвідомості кожного українця.

Отже, правова самосвідомість і правова свідомість перебувають у складних відносинах структурної єдності та функціональної диференціації. Якщо правова свідомість формує соціальний контекст права, то правова самосвідомість забезпечує психологічну легітимацію права в поведінці

особи, групи, спільноти. Без розвиненої правової самосвідомості особистості правова свідомість може залишатися декларативною, натомість, без розвиненої правової свідомості, правова самосвідомість втрачає нормативні й ціннісні орієнтири.

Уточнення поняття й структури правової самосвідомості й правової свідомості та їх співвідношення уможлиблює виявлення та загальну характеристику психологічних особливостей правової самосвідомості українців, що й стане предметом подальшого дослідження.

РОЗДІЛ 2.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРАВОВОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ

2.1. Соціально-психологічні чинники формування правової самосвідомості українців

Психологічні особливості правової самосвідомості українців є результатом як тривалого історичного, так і сучасного розвитку та обумовлені особливостями менталітету загалом, правового менталітету зокрема, який формує підсвідомі правові настанови (схильності, довіру/недовіру), а самосвідомість переводить їх у площину оцінок, мотивів, дій та поведінки.

Згідно інтегрального розуміння менталітет – це метасистема світоглядних установок і принципів, душевного настрою і стилю мислення, життєвих пріоритетів і мотивів поведінки малих, великих та глобальних груп [100, 22]. При цьому категорія «менталітет» зазвичай характеризує важко вловимі особливості культури, підкреслює етнічну та соціальну обумовленість способу мислення й стереотипів поведінки, ті явища суспільного життя, які часто складно раціонально пояснити.

Як відомо, одними з перших до поняття менталітету звернулися етнолог Л. Леві Брюль та засновники історіографічної школи «Аннали» М. Блок, Ж. Люб'є, і Л. Февр. Слід зазначити, що проблематика національного менталітету традиційно є дискусійною (М. Грушевський [21], В. , Р.Додонов, Ю. Кириченко, Ю. Фігурний, О. Усенко та ін.) щодо поняття, змісту, структури та ролі в національному й суспільному розвитку. Питання щодо правового менталітету українців також є традиційним, а в останні два десятиліття стала предметом дослідження у поглядах таких учених, як : М. Грушевський [21], С. Кримський [49], В. Кривошеїн [48], О. Донченко [29], Ю. Романенко, В.Бугін, І. Коваль [39], О. Костан,

І. Лихолат, О. Лозова [52], С. Мофа [64], І.Муляр [65, 190-195], В. Руснак, В. Павловська-Кравчук [73, 257-265], С. Римаренко [64], А. Рубан [83], Д. Сабол [85], Л. Співак [89], Г. Ставицький [90] , А. Фурман [100], В. Храмова [103], О. Штепа [112, 129-139] та ін.

У розумінні менталітету до уваги візьмемо міркування А. Рубана який, досліджуючи теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу, зазначає, що менталітет це - «...інтегральна ціннісно-мотивована характеристика соціальної спільності; сформована система елементів духовного життя і світосприймання, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних груп і індивідів; включає сукупність ціннісних, символічних, свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення. До менталітету належать звички, прагнення, символіка, традиції, інтуїтивне несвідоме, що існують на рівні несвідомих психічних процесів.» [83]. Цінність пропонованого підходу з поміж-інших, полягає в тому, що дослідник акцентує увагу на множинності виявів менталітету, вказує на присутність у ньому несвідомих психічних процесів, які впливають на поведінку.

Близьким, але не тотожним до менталітету є поняття «ментальність», яке тлумачиться як більш індивідуалізована (персоніфікована) риса, яка походить від менталітету та впливає на поведінку людини. Вчені поділяють думку, що ментальність українців як істотна частина етнічної традиції визначає ієрархію їхніх правових оцінок, частиною «етнічного поля» та передається через традицію. Важливо, що ментальність — це не статична структура, а динамічна система, що визначається пасіонарністю (енергією дії).

Дослідження вченими менталітету дало підстави зробити висновки, що він є результатом тривалого історичного розвитку, формується під впливом природно-кліматичних і геополітичних умов та є одним з найважливіших «накопичувачів» суспільно-духовних, етнокультурних складових–цінностей, установок, переконань, традицій, ритуалів, стереотипів.

А. Фурман, досліджуючи український менталітет та погляди на нього вчених (О. Вишневського, П. Кононенко, М. Лук, О. Тимошенко), наголошує, що «універсально-своєрідною, цементуючою субстанцією є національна ідея. Вона: а) фундаментально зумовлена природно-космічними чинниками, котрі заховані в глибинах етнобуття і свідомості, у т.ч. колективному несвідомому; б) соцієтально залежить від форм історичного буття нації (сімейних, родових, соціально-економічних, політичних та ін.) й водночас впливає на них, постає як «життєдайна свідомість», джерело культурно-історичної динаміки; в) історично визначається духовним та культурним розвитком нації як суб'єкта, котрий самоусвідомлює і само визначає свою унікальну окремішність серед інших народів світу та турбується про власне рівноправне самозбереження; г) культурно визріває в до глибинних пластах народного руху, національної культури, отримуючи вітальну визначеність у діяльності національної еліти і практичне втілення у досвіді виховання, освіти, пропаганди; д) духовно виявляє себе як склад народу, його національний характер, традиції, звичаї, менталітет загалом» [100, 24-25].

О. Вишневський обґрунтовує систему вартостей українського суспільства, які ґрунтуються на українському менталітеті, яка виглядає у формі має п'ятирівневої піраміди: на вершині знаходяться абсолютні вічні вартості (віра, надія, любов, доброта, краса, чесність, свобода та ін.), які впливають із потреб вселюдського життя і визначають зміст морального виховання; нижче функціонують національні вартості (українська ідея, державна незалежність України, самопожертва у боротьбі за свободу нації та ін.), які обумовлені державо-творчими процесами й сутнісно характеризують систему національного виховання; ще нижче діють громадянські вартості (прагнення до соціальної гармонії, відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості тощо), які спричинені потребою побудови демократичного суспільства й окреслюють зміст громадянського виховання; іще нижче існують сімейні вартості (подружня вірність, піклування про батьків і старших членів сім'ї тощо), які впливають із потреб побудови міцної сім'ї й

відображають систему сімейного виховання; найнижче, у підґрунті «пірамідальної» моделі знаходяться особистісні вартості (орієнтація на пріоритет духовних ідеалів і цінностей, внутрішня свобода, особистісна гігієна, воля, мудрість та ін.), які залежать від спрямувань окремої особистості та визначають зміст її виховного простору, точніше персоніфікованої аури щохвилинного примноження істини, добра, краси, гармонії [98, 78-122.]

До базових вартостей українського менталітету та його найсуттєвіших ознак вчені відносять: 1) Родовід, 2) Етноцінності, 3) Національну ідею, 4) Рідну мову [100, 23]. Поділяємо думку вчених, які вважають, що національна ідея – це осердя українського менталітету, яке є універсально-цементуючою субстанцією.

Важливою у розумінні психологічних особливостей правової самосвідомості українців є теза, на яку звертає увагу А. Фурман: «Ментальні цінності характеризуються підвищеною стійкістю та інертністю. протидіючи насильницьким деформаціям і форсованим революційно-реформаторським перетворенням і припускаючи тільки еволюційний шлях скільки-небудь істотних й тим більше незворотніх змін. Водночас. стабільність менталітету не є абсолютною» [100, 22].

Складником менталітету є правовий менталітет, як історично сформована система загальних уявлень, установок, переконань, емоцій і поведінкових стереотипів щодо справедливості, закону, права, влади та правопорядку.

В узагальненому вигляді правовий менталітет втілюється на декількох рівнях, а саме:

- 1) когнітивний рівень, який відображає загальні уявлення про право та справедливість, примус, угоду, волю, чужу владу та ін.;
- 2) емоційний рівень, який втілюється у довірі чи недовірі до права, правових інститутів (насамперед судових і правоохоронних органів), почуття образи, страху, гідності;

3) мотиваційний рівень, який відображає готовність особи дотримуватися правових звичаїв, принципів, норм або їх обходити чи порушувати;

4) рефлексивний рівень, який виявляє здатність особистості критично осмислювати право як соціальну цінність та його регулятивну функцію в суспільстві.

Глибинною основою правового менталітету є архетипи, у розумінні яких варто звернутися до поглядів К.Юнга, відомого послідовника З.Фрейда. Вивчаючи несвідоме, К. Юнг виявив у його структурах так звані архетипи. Якщо «комплекси» переживань З. Фрейда є результатом індивідуального життя людини та продуктом витіснення, то архетипи пов'язані з колективним життям людей, з життям роду й закріплюється у психіці людини історично, передаються у спадщину із покоління в покоління. «Комплекси» З. Фрейда не зникають, але уявлення про них доповнюються архетипами. Згідно з поглядами К. Юнга, архетипи — це структурні елементи людської психіки, що містяться в «колективному несвідомому», спільному для всього людства. Це архаїчні образи, універсальні патерни сприйняття та поведінки, які успадковуються біологічно та культурно [114, 115, 116].

Отже, у юнгіанському тлумаченні архетипи — це глибинні колективні психічні структури, які визначають типові способи переживання влади, справедливості, закону, відповідальності, покарання. У правовому менталітеті вони виконують роль несвідомих матриць, через які інтерпретується правова реальність.

В українській науковій літературі вагомий внесок у розуміння архетипів вніс С.Кримський, на думку якого архетипи — це «...первісна форма, закладений у підсвідомості досвід попередніх поколінь, що актуалізується в певних ситуаціях і визначає специфіку реагування особистості на навколишній світ». Вчений аналізує архетипи як «своєрідні матриці культури, що визначають національну своєрідність українського світогляду, зокрема його волелюбність та етичний максималізм [49].

Отже, вчені довели, що архетипи є джерелом сил, а функція свідомості полягає не лише в тому, щоб сприймати і визнавати через ворота розуму світ зовнішнього, але і в тому, щоб творчо перетворювати світ внутрішнього у зовнішнє. Несвідоме і свідоме є двома відносно самостійними сторонами єдиної психічної реальності; між ними досить часто виникають суперечності, інколи конфлікти, але вони взаємопов'язані, взаємодіють між собою і здатні досягати гармонійної єдності. У генезі психіки несвідоме виступає першим, а свідоме другим етапом формування і розвитку. Але з виникненням свідомості несвідоме не розчиняється в ньому, воно стає рівнем людської психіки, починає активно взаємодіяти з івнем свідомості. З часом, під впливом еволюції свідомості несвідоме розвивається, змінюється й збагачується по своїй структурі, функціям і змісту. Несвідоме олюднюється і соціалізується; хоча за своєю природою воно є біосоціальним.

До загальнолюдських першообразів чи архетипів відносяться архетипи матері-землі, героя, мудрого старця та ін. Архетип «Тінь» - це образ всього низького й антисоціального в в людині; це руйнівна, агресивна тенденція, яка приховується в глибинах людської душі і здатна виявлятися у вчинках і поведінці людини. Суб'єктом цілісності психіки людини у К.Юнга є архетип «Самість», який визначає всю її життєдіяльність та спрямований на досягнення цілісності і єдності складників.

Ключові архетипи українців, які традиційно, виокремлюють науковці є досить багатоманітні та різною мірою впливають на психологічні особливості правової самосвідомості. До основних архетипів відносять:

1. Архетип «Земля – Мати» чи «Родюча Земля» та ошатного «Дома», спрямовує до праці на власній землі, господарності, миролюбності, любові до природи, спокою та, водночас, упертості в захисті свого; цей архетип є фундаментальними для відчуття безпеки та самоідентифікації українців.

2. Архетип свободи, волі, згідно якого право сприймається не як абсолютна цінність, а як інструмент забезпечення гідності людини.

3. Архетип «Козак-Воїн», «Герой-Захисник» - це архетип свободи, незалежності, індивідуалізму, здатності до самоорганізації у складні та

критичні періоди життя та, водночас, висока толерантність до «позаправової справедливості», самозахисту, спротиву несправедливій владі.

4. Архетип громади, общинності, який призводить до ототожнення справедливості з моральним консенсусом свободи, а не формальною нормою права.

5. Архетип «Філософія серця», який утілюється в домінуванні емоційного, морального начал над раціональним в розумним, емпатія, щирість, значна роль внутрішніх переживань і страхів.

6. Архетип «Мати/Берегиня», який відображає особливу роль жінки в суспільстві, сім'ї, культурі родини та роду, захисті сімейного вогнища.

7. Архетип «Степ», який означає важливість і потребу в самообороні, боротьбі з кочовим, агресивним степом, що спрямовує до волелюбності.

8. Архетип жертви, страждання та адаптивність, який відображає історичні травми, колоніальний досвід та обумовлює сприйняття права не як засобу захисту, а як форми насильства з боку держави; цей архетип сформував специфічну «тривожність» українців, але водночас виробив надзвичайну їх гнучкість і здатність виживати в екстремальних умовах.

Зазначені основні архетипи втілюються у народних казках, піснях, баладах, обрядах, традиціях, ментальних реакціях, зберігають ідентичність українців, різною мірою втілюються в правовому менталітеті українців, який характеризується низкою психологічних особливостей, а саме:

— по-перше, амбівалентне ставлення до права: з одного боку право декларується як цінність, а з іншого - існує недовіра до інституцій, які його реалізують, що є наслідком архетипу «чужої держави» та історичного досвіду правового нігілізму «згори»;

— по-друге, пріоритет справедливості над законністю, визнання того, моральна оцінка є важливішою за формальну норму, а визначення «справедливо - несправедливо» є первинним по відношенню до «законно -

незаконно»; зазначена особливість відображає архетип свободи волі та природного права, вкоріненого у народній правосвідомості;

— по-третє, персоніфікація права, коли право сприймається не як узагальнена й нейтральна система правил, а через постать судді, чиновника, «того, хто вирішує»; психологічно пов'язано з архетипом патрона/владного посередника, а не абстрактної інституції;

— по-четверте, важлива роль емоцій у правових оцінках, призводить зокрема до того, що рішення про довіру до суду, законів, держави часто ухвалюються на емоційно-моральному рівні, а не через раціонально-правовий аналіз; зазначене зумовлює як потужні сплески громадянської активності, так і глибокі розчарування українців.

Таким чином, правовий менталітет українців формується не лише інституційно, а насамперед психоархетипно. Архетипи як глибинні ментальні структури, що базуються на історії, фольклорі, визначаючи самосвідомість українців як етносу. Упродовж тривалого історичного періоду правовий менталітет українців на основі укорінених архетипів набув певних ознак, які відображають глибинну орієнтацію на свободу й гідність; недовіру до формалізованої влади; моральне тлумачення права; готовність до правового спротиву у разі відчуття несправедливості. Суперечливе поєднання зазначених ознак створив певний парадокс: високий потенціал правової відповідальності громадянського типу — і водночас хронічну кризу довіри до судової та державної влади. Водночас, соціально-психологічні чинники формування правової самосвідомості українців, поряд із усталеними (пов'язаними з правовим менталітетом, архетипами) розширюються за рахунок соціального досвіду, трансформації правової свідомості, кризових станів.

Таким чином, правовий менталітет українців - це глибинна, стійка основа, що відображає емоційне ставлення до права, тоді як правова самосвідомість є її активним, усвідомленим відображенням; правовий менталітет формує підсвідомі правові настанови, а правова самосвідомість

переводить їх у площину оцінок, мотивів та реальної поведінки. При цьому співвідношення між психологічними особливостями правової самосвідомості та правового менталітету українців виявляється насамперед у тому, що :

1) правовий менталітет є підсвідомим рівнем правосвідомості, який включає архетипи, емоції та стійкі явлення про справедливість, натомість правова самосвідомість — це усвідомлення цих особливостей, формування правових поглядів, ідей та настанов;

2) правовий менталітет українців характеризується складним поєднанням прагнення до самостійності та правового нігілізму, що історично склалися як реакція на чужоземне право;

3) правова самосвідомість українців часто демонструє вищий рівень емоційності та меншу стійкість разом з менталітетом, що виражається у почуттях, настроях та переживаннях з приводу правової дійсності;

4) правовий менталітет діє як фільтр, через який проходить сприйняття нових правових норм, впливаючи на те, як формується правова самосвідомість.

Особливості правового менталітету українців втілюються різною мірою втілюються у соціально-психологічних чинниках формування правової самосвідомості українців, до яких в узагальненому вигляді можна віднести такі, як:

1) Історична пам'ять і колективний досвід як психологічний фундамент правової самосвідомості українців акумулює досвід бездержавності, колоніальної залежності, репресивного права (царський режим та радянська система). Психологічно це сформувало по-перше, амбівалентне ставлення до права, тобто право сприймалося не як механізм захисту, а як інструмент примусу, по-друге, недовіру до державних інститутів; по-третє, схильність до неформальних практики регулювання (звичаєве право, «домовленості»). Цей досвід передається із поколіннями у формі настанов, стереотипів, правових установок.

2) Досвід несправедливості та правової травми, оскільки в українській масовій свідомості наявний феномен правової травматизації, зумовлений зокрема корупцією, безкарністю владних еліт і вибіркоvim застосуванням закону. Психологічними наслідками такої травматизації стали знижена внутрішня мотивація дотримання закону і права; домінування зовнішньої мотивації («щоб не покарали»); розвиток правового нігілізму аж до правового цинізму. Досить часто право сприймається як формальність, а не як цінність.

3) Почуття гідності як мотиваційне ядро правової свідомості. Попри недовіру до права і закону серед українців досить поширеною є орієнтація на цінність гідності, яка має глибоке психологічне коріння. Для українців почуття гідності по-перше, активізує правову свідомість і правову самосвідомість у кризові моменти в житті, по-друге, трансформує пасивне сприйняття права в ціннісно-нормативне. підтвердженням зазначеного слугую. події новітньої історії, насамперед Помаранчева Революція, Революція Гідності, супротив російській агресії. Ці та інші події підтвердили здатність українців захищати право не через страх, а через моральне переконання. Крім того, зазначене відображає перехід від патерналістської до відповідальної правової позиції.

4) Колективізм і солідарність як психологічна основа правових уявлень. Як відомо українська ментальність тяжіє до громадівських і солідарних форм взаємодії, що впливає на правову самосвідомість і правову свідомість українців. Колективізм і солідарність в українців мають низку психологічних проявів, основними серед яких є те, що право оцінюється крізь призму справедливості для «своїх»; висока чутливість до порушень соціальної рівності; готовність дотримуватися норм, якщо вони сприймаються як справедливі. Зазначені психологічні прояви значною мірою пояснюють притаманний парадокс правової самосвідомості й правової свідомості українців – низьку довіру до владних інститутів і високу готовність до самоорганізації.

5) Висока роль емоцій у правовій самосвідомості та правовій свідомості українців. Емоційна насиченість правових оцінок втілюється зокрема в емоційній чутливості, сильній реакції на будь-які форми несправедливості, персоналізація порушень права, поєднання раціонального й афективного компонентів у правовій самосвідомості й правовій свідомості українців. Саме тому правова свідомість є менш формалізованою та більш ціннісно забарвленою, що впливає і на правову самосвідомість.

6) Вплив війни на трансформацію правової самосвідомості українців. Війна стала потужним каталізатором трансформації правової самосвідомості й правової свідомості українців, оскільки загострила усвідомлення цінності права як гарантії свободи; посилила розуміння меж допустимого насильства; формує нове ставлення до держави як до інструменту захисту, а не примусу. Саме тому на психологічному рівні простежується зміцнення правової та національної ідентичності, зростання значущості конституційних цінностей.

Отже, психологічні чинники формування правової самосвідомості українців визначаються поєднанням почуття гідності, колективної солідарності, травматичного досвіду та кризових викликів. У результаті формуються правова самосвідомість і правова свідомість, яким притаманне критичне ставлення до формального права, гостра реакція на порушення справедливості, поступова еволюція від правового нігілізму до ціннісного право розуміння.

Грунтуючись на понятті, структурі та особливостях правової самосвідомості українців (викладених вище), чинниках їх формування, шляхом операціоналізації можна виокремити низку індикаторів правової самосвідомості українців, а саме:

1. Когнітивні індикатори, які зокрема втілюються в усвідомленні власних процесуальних прав і обов'язків, насамперед того, що український народ – єдине джерело влади в країні; розуміння ролі судових і правоохоронних органів у системі захисту порушених прав українців; знання принципів судочинства (незалежність, неупередженість, змагальність);

2. Емоційно-ціннісні індикатори, що відображають переживання справедливості / несправедливості судових рішень; негативних наслідків поширення корупції в країні; відчуття поваги до гідності сторін судових процесів; емоційна реакція на відкритість і прозорість суду;

3. Рефлексивні індикатори як здатність оцінювати власний досвід правового розвитку та розвитку української державності, взаємодії із судом; відокремлення оцінки інституту суду від оцінки конкретних суддів; усвідомлення меж власної правової відповідальності та усвідомлення своїх обов'язків;

4. Мотиваційні індикатори, які втілюються в готовності звертатися до суду для захисту прав; правомірні очікування справедливого рішення; схильність дотримуватися судових рішень;

5. Поведінкові індикатори, які підтверджують фактичний досвід звернення до суду; використання законних процесуальних механізмів; готовність використовувати правові засоби для вирішення правових конфліктів; оскаржувати рішення у правовий спосіб.

Таким чином, правовий менталітет відображає підсвідоме сприйняття й ставлення до права і закону, а правова самосвідомість відображає суб'єктивне оціночне сприйняття правових норм, явищ, процесів у конкретних ситуаціях.

2.2. Психологічні особливості правової самосвідомості українців

Правова самосвідомість українців – це усвідомлення українцями за допомогою мови самих себе як носіїв прав і обов'язків, як суб'єктів правовідносин, свого ставлення до права, своєї правової поведінки (правомірної та неправомірної), правових думок, переживань. Об'єктом правової самосвідомості українців є спільність, яка одночасно пізнає, пізнається, оцінює та оцінюється.

Структура правової самосвідомості українців є досить складною та охоплює різноманітні форми прояву, які безпосередньо пов'язані з усіма аспектами психічної діяльності людини, пов'язаними із правом, а саме із пізнавальним (самоаналіз, самооцінка, самокритичність, самопереконавання), емоційними (самоповага, самосхвалення, самозадоволення та ін.) і вольовими (самодисципліна, самоконтроль, саморегуляція та ін). При цьому йдеться власне про правовий аспект пізнавальних, емоційних, вольових, ціннісних процесів. Визначальну роль серед зазначених складників відіграють правові цінності особи, правова самооцінка, самопізнання і самоконтроль.

При цьому психологічний складник правосвідомості охоплює насамперед емоційне та оціночне ставлення до правової реальності.

Варто зауважити, що в контексті пропонованого дослідження поняття «українці» це ті, хто належить до українського народу. Правова самосвідомість українців виявляється у: самостереженні; критичному ставленні до своїх правових уявлень, поглядів, знань; оцінці своєї позитивних і негативних якостей, які обумовлюють правомірну і неправомірну поведінку; самовладанні, здатності до самоконтролю; відповідальності за свої вчинки. При цьому йдеться про певні спільні риси, які притаманні не окремій людині, а українцям як соціальній спільноті. В основі правової самосвідомості українців закладена їх здатність відокремлювати себе як певну соціальну спільність від інших, розуміти свої особливості, спільні та відмінні риси із іншими спільнотами. Оскільки правова самосвідомість є складником правосвідомості, вона тісно пов'язана із правовими відчуттями, уявленнями, емоціями, почуттями, а також правовими поняттями, судженнями, умовиводами, концепціями. Отже, на індивідуальному рівні розвинена правосвідомість зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінювання, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація. У кінцевому результаті зазначені компоненти є основою правової самосвідомості, яка виступає дієвим регулятором правової поведінки та суспільного правопорядку в цілому [36, 95].

Варто наголосити, що оскільки особливості правової свідомості українців формуються під впливом історичних, правових, політичних, соціальних і культурних чинників і мають характерні риси, вони впливають на психологічні особливості правової самосвідомості українців.

Подальший аналіз потребує уточнення поняття «українці». У контексті зазначеного на увагу заслуговують результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова, у якому зокрема у питанні щодо етнічної ідентичності 95% опитаних вважають себе етнічними українцями, 2% — етнічними росіянами, 2% віднесли себе до інших етносів, 1,5% не визначилися із своєю етнічною належністю. При цьому в питанні визначення української нації у 2015 і 2021рр. більшість (відповідно 56% і 51%) респондентів вважали найбільш прийнятним для себе громадянське визначення української нації, як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування і традицій, то за даними опитування, що проводилося в червні 2024р., частка тих, хто поділяє цю позицію, скоротилася до 46% [34]. Таким чином, ідентифікація себе як українців пов'язується із етнічною належністю, мовою спілкування і українськими культурними традиціями.

Саме тому правова самосвідомість українців – це усвідомлення українцями за допомогою мови самих себе як суб'єктів права, свого ставлення до права, своєї правової поведінки (правомірної та неправомірної), правових думок, переживань. Об'єктом правової самосвідомості українців є спільність, яка одночасно пізнає, пізнається, оцінює та оцінюється.

Вітчизняні вчені, які досліджують особливості національної свідомості та самосвідомості українців до основних форм самосвідомості українського народу відносять:

- 1) національну самоназву (етнонім), тобто визнання спільного імені («українці») як первинний компонент формування народу;
- 2) мову, яка є головним ідентифікатором та виконує трансляцію культурних кодів;

3) історичну пам'ять, тобто усвідомлення спільного минулого, знання історії та шанування предків;

4) територіальну єдність, насамперед почуття належності до певної землі та її захист;

5) державність, тобто прагнення до політичного самовизначення та визнання народу єдиним джерелом влади.

При цьому до основних особливостей (специфіки) самосвідомості українців, які сформувалися упродовж тривалого історичного періоду відносять волелюбство та демократичність, тобто традиційне прагнення до свободи та несприйняття авторитаризму та духовні цінності, які втілюються в культі родини, повазі до жінки, музичності й чуттєвості.

На основі здобутків вітчизняних і зарубіжних учених щодо тлумачення поняття й структури самосвідомості, її зв'язку із свідомістю, особливостей правосвідомості українців, узагальнення сучасного досвіду та врахування результатів соціологічних опитувань українців («Ідентичність громадян України: тенденції змін» (червень 2024 р.) »[34], «Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів...» (лютий–березень 2025 р.) [71] та «Червоні лінії України»: громадська думка і національні переконання» (квітень–травень 2025 р.) [109], можна виокремити наступні психологічні особливості правової самосвідомості українців, а саме:

1) пріоритет справедливості над формальним законом. Зазначена особливість правової самосвідомості українців склалася історично на основі того, що для українців у більшості випадків вищою цінністю є ідея природної справедливості (правди), ідея права, а не слідування «букві» закону, дотриманню складних, формальних, досить часто відчужених норм закону. Так 50,5% українців погодилися із судженням «народовладдя для нашої країни важливіше за суворий порядок в країні», тоді як лише 21% — що «суворий порядок важливіший за народовладдя»[34]. Водночас зазначена особливість правової самосвідомості українців проявляється, з поміж-іншого, в емоційному сприйнятті правових норм чи їх не сприйнятті, навіть якщо вони є законними, але не справедливими;

2) високий рівень правового нігілізму та недовіри до багатьох державних і правових інститутів. Тривалий негативний досвід життя в умовах тоталітарної системи та в пострадянський період, високий рівень корупції спричинили формування глибокої недовіри до державних органів, скептичного до них ставлення. Так згідно соціологічного опитування у лютому-березні 2025 р. більшість респондентів висловлюють недовіру державному апарату (чиновникам) (не довіряють їм 79%), політичним партіям (77%), Верховній Раді України (77%), судам (судовій системі загалом) (73%), Уряду України (71%), Прокуратурі (63,5%), Національному антикорупційному бюро України (62%), Національному агентству з питань запобігання корупції (62%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (62%), комерційним банкам (54%). При цьому серед державних та суспільних інститутів найчастіше довіра висловлюється до Збройних Сил України (їм довіряють 93,5% опитаних), Державної служби з надзвичайних ситуацій (85,5%), добровольчих загонів (85,5%), волонтерських організацій (80%), Національної гвардії України (79%), Державної прикордонної служби (74%), Церкви (65%), Служби безпеки України (64%), Міністерства оборони України (63%), громадських організацій (60,5%), Президента України (57,5%), голови міста (селища, села), в якому живе респондент (51%) [71]. Крім того, наслідками правового скептицизму є непоодинокі випадки уникнення використання законних засобів вирішення правових конфліктів або ж прагнення вирішувати проблеми «неформальними» шляхами, домовленостями. До альтернативних, але позитивних практик вирішення правових конфліктів можна віднести переговори, медіацію, арбітраж [97], які впродовж останнього часу набувають поширення в Україні.

3) прагнення до правової активності, що є наслідком емоційно-вольової складової. Попри нігілізм однієї частини українців, інша частина демонструє високий рівень мотивації, правозахисну активність і самоорганізацію. Найбільш яскравим свідченням зазначеного є Революція Гідності, Помаранчева революція, волонтерський рух, поширення в країні

громадського контролю та ін. Зазначене переконливо свідчить про глибоко вкорінене прагнення до панування справедливості, права, правової держави, людської гідності, готовності активно боротися за свої права, брати на себе відповідальність за суспільні зміни.

4) колективістські (общинні) елементи. Історична общинність української культури обумовлює те, що в ряді випадків сприйняття права здійснюється крізь призму інтересів громади, спільноти, колективу. Найбільш яскраво це втілюється в кризові періоди суспільного розвитку. Важливим проявом колективістських елементів серед українців є готовність надавати допомогу чи підтримку громадським кампаніям, спрямованим на надання допомоги чи підтримки. Українці готові надати допомогу, насамперед ЗСУ, людям з особливими потребами, ВПО, екологічним організаціям, жіночим організаціям та об'єднанням [109].

5) тісний зв'язок із національною самосвідомістю. Правова самосвідомість синкретично пов'язана із національною самосвідомістю, а захист права, правопорядку, законності, демократії досить часто розглядається як частина національних інтересів та національного духу українського народу. Саме тому правосвідомість українців відзначається патріотизмом і аксіологічним виміром. Згідно соціологічного дослідження «Більшість громадян України поділяють демократичні цінності. Так, 61% опитаних відповіли, що демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України. 47%, обираючи між свободою та матеріальним достатком, віддають перевагу свободі (і лише 24% — матеріальному достатку). Підтримка демократичних цінностей виражена більшою мірою, ніж у 2021р., тобто до початку повномасштабної війни» [34].

Українцям притаманні також і неусвідомлювані форми психічної діяльності, у т.ч. інстинктивні, автоматичні дії, потяги та ін., які здатні проникати свідоме і завдяки цьому впливати на самосвідомість. Варто зауважити, що психічне життя українців, правова свідомість та діяльність постають у синкретичній єдності, яка втілюється у правовій поведінці та

правовій діяльності, ставленні до себе та інших, у різноманітних пізнавальних, емоційних та вольових реакціях.

Таблиця 2.1 – Рівень довіри громадян до державних і правових інституцій

	Група інституцій	Найнижчий рівень недовіри (%)	Найвищий рівень довіри (%)
1	Державне управління	Чиновники (79%), ВРУ (77%)	Президент (57.5%), Мер міста (51%)
2	Правоохоронна система	Суди (73%), Прокуратура (63.5%)	СБУ (64%), Прикордонники (74%)
3	Сектор безпеки	-	ЗСУ (93.5%), ДСНС (85.5%)
4	Громадянське суспільство	Комерційні банки (54%)	Волонтери (80%), Церква (65%)

Таким чином, психологічні особливості правової самосвідомості українців характеризуються складним, а в деяких випадках суперечливим поєднанням глибокого емоційного прагнення до справедливості, потенційної готовності до активних правозахисних дій і критичного, скептичного ставлення до органів державної влади, чинного законодавства, права. Дані соціологічних опитувань переконливо свідчать про те, що для правової самосвідомості й правової свідомості українців притаманні: по-перше, пріоритет ідей Народовладдя проти Суворого порядку відповідно - дух свободи та справедливості стоїть вище за жорстку «букву закону» чи формальну дисципліну. По-друге, дані за лютий-березень 2025 року показують критично низький рівень довіри до політичних, державницьких і низки правових інститутів, що ілюструє той самий «правовий скептицизм», про який йшлося раніше. По-третє, українцям притаманний інституційний нігілізм та антирейтинг довіри. Стовпами довіри залишаються ті інституції, які захищають і допомагають (ЗСУ, ДСНС). По-четверте, українці

демонструють аксіологічну спрямованість до цінностей свободи. По-п'яте, попри розчарування в судах чи партіях, українці зберігають активну громадську позицію та демонструють схильність до самоорганізації (волонтерство, революції), що свідчить про дієву, а не пасивну правову самосвідомість і правову свідомість.

Співставлення результатів соціологічних досліджень («Ідентичність громадян України: тенденції змін» (червень 2024 р.) »[34], «Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів...» (лютий–березень 2025 р.) [71] та «Червоні лінії України»: громадська думка і національні переконання» (квітень–травень 2025 р.) [109], дає підстави виявити зміну ціннісних пріоритетів українців.

Таблиця 2.2 – Зміна ціннісних пріоритетів українців (до повномасштабного вторгнення (2021 р.) та в сучасних умовах (2024–2025 рр.)

	Ціннісний орієнтир	Стан до 2022 року (тенденція)	Стан на 2024-2025 рр.
1	Свобода	Була важливою, але часто поступалася запиту на «економічне диво»	47% (Безумовний лідер)
2	Демократія як устрій	Рівень підтримки коливався	61% (Найбажаніший тип устрою)
3	Матеріальний добробут	Високий запит на соціальні гарантії та стабільні ціни	24% (Зменшення вдвічі порівняно зі свободою)

Порівняльний аналіз даних свідчить про зміну ціннісних пріоритетів українців (2021 р. та 2024-2025 рр.), що найбільш яскраво втілюється у динаміці вибору між «свободою» та «добробутом». Першим ключовим фактором динаміки став екзистенційний виклик і війна довела, що без свободи (суверенітету) добробут неможливий — його можуть просто відібрати разом із життям чи майном. Свобода стала не «філософським терміном», а інструментом виживання.

Другим фактором стала переоцінка «Ціни Свободи». Якщо у 2021 році свобода сприймалася як щось дане за замовчуванням, попри війну на Сході України, то з лютого 2022 р. стало зрозуміло, що за свободу платиться найвища ціна, і її суб'єктивна вартість для громадянина різко зростає.

Третім фактором став зв'язок із національною ідентичністю, адже правова самосвідомість синкретично пов'язана з національною, а «Свободи» сьогодні — це водночас і акт національного самоствердження. Важливим психологічним аспектом у співвідношенні «Свобода vs Порядок» є те, що в українській свідомості Свобода тісно переплетена з Народовладдям (50,5% обирають народовладдя над «суворим порядком»). Це означає, що українці швидше погодяться на певну децентралізацію чи навіть «хаос» демократії, ніж на ситу, але керовану авторитарну стабільність.

Зазначені зміни у правовій самосвідомості та правовій свідомості українців свідчать про формування громадянського типу правосвідомості, що створює суспільний запит на реальну демократію, справедливе правосуддя та пряму участь у житті громад.

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЯК ЧИННИК ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ ТА НАПРЯМИ ЇЇ ФОРМУВАННЯ

3.1. Вплив психологічних особливостей правової самосвідомості українців на юридично значущу поведінку

Розуміння глибинних психологічних особливостей правової самосвідомості українців, які втілюються у їх поведінці дозволяє виявити основні проблеми та обґрунтувати напрями й засоби формування правомірної поведінки, забезпечити досягнення стану законності й правопорядку в країні. Водночас, вплив психологічних особливостей на юридично значущу поведінку українців є складним механізмом, де правова норма проходить через фільтр національної ментальності, історичної пам'яті, свідомості, індивідуальних та етнічних установок.

Насамперед, необхідно уточнити поняття «поведінка», «юридично значуща поведінка», «правова поведінка» та їх співвідношення. Якщо поняття «поведінка» є предметом осмислення в, насамперед, у психологічних і філософських науках, то поняття «правова поведінка» та «юридично значуща поведінка» належать до юридичних наук.

У психології в найбільш узагальненому вигляді поведінка визначається як «організована діяльність, що здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків» [26, 75].

У Сучасному тлумачному психологічному словнику пропонується більш розширене тлумачення: «Поведінка — властива живим істотам взаємодія із середовищем, опосередкована їхньою зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю... За сформованою традицією, в психології під поведінкою розуміють зовнішні прояви психічної діяльності. У

цьому відношенні поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх, суб'єктивно пережитих процесів. Інакше — факти поведінки і факти свідомості розглядаються окремо на підставі методу їхнього виявлення. Поведінка має місце в зовнішньому світі, виявляється зовнішнім спостереженням, а процеси свідомості протікають у внутрішньому світі суб'єкта і виявляються самоспостереженням. До фактів поведінки належать: 1) усі зовнішні прояви фізіологічних процесів, пов'язаних зі станом, діяльністю і спілкуванням людей — поза, міміка, інтонації та ін.; 2) окремі рухи і жести; 3) дії як більш значущі акти поведінки, що мають певний зміст; 4) вчинки — ще складніші акти, що мають, як правило, суспільне, соціальне значення та пов'язані з нормами поведінки, відносинами, самооцінкою» [110, 342]. Отже, поведінка є зовнішнім проявом психічної діяльності, а свідомість і самосвідомість — внутрішнім. Водночас, вони є взаємопов'язаними.

Поняття «поведінка» є загальним по відношенню до інших видів поведінки, зокрема таких видів, як: правомірна, неправомірна, девіантна, юридично значуща та ін. У психологічній науці значна увага приділяється психології адитивної поведінки (Н. Максимова), девіантної поведінки (О.Бондарчук, О. Диса, І. Шинкаренко, І. Кошова, О. Кресан [46], О. Христук та ін.), масової поведінки (О.Туриніна) [93]. Крім того, розмежовують поведінку особи, групи, спільноти, маси.

Ключовими підходами до вивчення масової поведінки у психологічній науці є: а) соціально-психологічний підхід, у межах якого поведінка українців тлумачиться в соціальному контексті, як сукупність дій у соціальному середовищі та вивчається взаємодія, спілкування й ставлення до інших народів і світу в цілому; б) культурно-історичний підхід, прихильники якого акцентують увагу на історичних і культурних особливостях національної та правової культури, які визначають унікальний стиль поведінки українців; в) системно-структурний підхід, у межах якого досліджується поведінка через діяльність, де поведінка виражає внутрішній світ і характер; г) вивчення ментальності як чинника поведінки, тобто аналіз

поведінки крізь призму національного характеру, цінностей, особливостей менталітету.

Зазначені основні підходи допомагають осмислити особливості поведінки українців, її чинники, реакції на поведінку в стресових умовах та адаптацію до змін. Упродовж останніх років у психології набули поширення підходи до вивчення поведінки українців, які базуються на поєднанні соціально-психологічних, культурно-історичних та системно-діальних підходах і методах, які досліджують унікальний стиль реакцій українців на зовнішні та внутрішні стимули, включаючи формування соціальної поведінки в умовах суспільних змін.

Поняття «правова поведінка», яке використовуються у суспільних науках є багатозначним, оскільки до правової поведінки відносять ту поведінку (людську активність), яка має соціальне значення та певним чином упорядковується соціальними, насамперед, правовими нормами.

У сучасній юридичній літературі поняття «правова поведінка» впродовж тривалого часу використовувався одночасно для позначення як правомірної, так і неправомірної, тобто протиправної поведінки. Так у відомому навчальному посібнику зазначається, що «правову поведінку традиційно поділяють на такі вивди: 1) правомірна поведінка; 2) правопорушення; 3) зловживання правом; 4) об'єктивно протиправне діяння [33, с 280].

Таке використання терміну «правова поведінка» все частіше викликає заперечення, адже етимологічно цей термін мав би означати правомірну поведінку. Саме тому, все частіше починає використовуватися термін «юридично значуща поведінка», як «соціальна свідомо-вольова поведінка особи (дія чи бездіяльність), що передбачена нормами права і спричиняє або може спричинити можливі юридичні наслідки. Будь-яка поведінка суб'єктів права у сфері, урегульованій правом є юридично значущою» [87, 454]. Отже, використання поняття «правова поведінка» є більш обґрунтованим у контексті правомірної поведінки.

Ю. Ведєрніков звертає увагу на те, що правова поведінка – це вольова сторона правосвідомості, яка являє собою процес перетворення норм права на реальну правову поведінку. У структурі поведінкової частини правосвідомості виділяють такі елементи: мотиви правової поведінки; правові установки, які є одним з найбільш складних компонентів правосвідомості [15, 199]. Зазначені та інші дефініції правової поведінки у юридичній літературі свідчать, що саме ціннісна ознака правової поведінки – її соціальна значущість, спрямованість є основною характеристикою, що дозволяє відмежувати правомірну поведінку від неправомірною. При цьому, поведінковий складник втілює в собі як раціональні, так і емоційні аспекти, реалізує психологічний та ідеологічний елементи.

Правова поведінка охоплює сукупність дій (вчинків). Зовнішньому вираженню правової поведінки передують правова настанова та мотив правової поведінки в правосвідомості та самосвідомості. Формування правової установки припускає наявність певної правової інформації, розуміння її змісту, зачення, її оцінку, тобто ступінь сприйняття і схвалення, чи навпаки, несприйняття, а також емоційне переживання та готовність до дій. Йдеться про те, що цінності та оцінка передують правовій поведінці. Саме тому сучасні вчені звертають увагу на те, що «Дискусії в сфері рефлексії розуміння поведінки людини полягають через призму розгляду впливу правових норм на соціокультурний контекст та сприяють розумінню взаємозв'язку між правовими принципами та цінностями суспільства [30, 308-312].

Існує декілька типових психологічних механізмів впливу на юридично значущу поведінку українців та трансформацію її в правову поведінку, а саме:

1. Домінування моралі над формальною нормою, яке втілюється у формулі «по совісті» важливіше, ніж «по закону». Психологічними особливостями такого механізму є внутрішні уявлення й переконання про критерій справедливості, ототожнення права з мораллю та недовіра до права яке має формальний характер. Поведінка особи (групи осіб) характеризується

вибірковим дотриманням законів, схильністю до виправдовувати правопорушень, як таких, що відповідають «справедливості»; ігноруванням формальних процедур заради «правильного результату». Основна суперечність і парадокс полягає у високому моральному контролі — і водночас низькій правовій дисципліні.

Сучасні вчені наголошують: «Хоча мораль і має певні вроджені та навіть органічні засади, теоретичний аналіз виявив, що найбільший вплив на її формування у людини здійснює середовище та виховання. Зміна моральних орієнтирів відбувається приблизно за таким самим сценарієм, як і зміна інших видів поведінки в людини.

Таким чином, моральне судження може бути змінено за допомогою таких самих зовнішніх впливів, що й будь-яка інша поведінка, якої можна навчити, зокрема потік інформації певного роду, сугестія, тиск авторитетів та інших прийомів впливу на людину та її волю [121, 1-12]. Зазначене дає підстави зробити висновок про можливість зміни усталених моральних переконань і поглядів.

2. Емоційна детермінованість поведінки та прийняття рішень, тобто поведінка є результатом реакції, а не оцінки й рішення. Якщо закон суперечить емоційному сприйняттю справедливості, він ігнорується або саботується. Психологічними особливостями такої моделі є сильний емоційний компонент правової оцінки; наявність досвіду образи, приниження, несправедливості; чутливість до символів і жестів. Емоція гніву може стати драйвером поведінки. За таких умов поведінка характеризується різкими коливаннями між: правовим активізмом і правовим нігілізмом; імпульсивними правовими діями (публічний протест, самозахист) та залежністю правомірної поведінки від поточного емоційного стану.

Так емоційне неприйняття корупції або бюрократії вмикає механізм психологічного захисту — відчуження від правової системи. Саме тому рішення про порушення норми (наприклад, «дати хабар, щоб вирішити проблему») часто є емоційною реакцією на страх перед системою або безсилля.

Згідно з теорією встановлення правової установки (за Д. Узнадзе), рішення людини діяти правомірно може залежати від попереднього ставлення до об'єкта. Механізм поведінки та юридичне рішення (наприклад, сплата штрафу чи звернення до суду) приймається людиною швидше, якщо суб'єкт викликає симпатію або повагу, а недовіра (негативний афект) автоматично блокує бажання діяти в правовому полі.

Варто зауважити, що емоційна детермінованість правових рішень зростає в умовах вияву екстремальних емоцій (гнів та солідарність) у воєнний час. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що війна посилила роль емоцій як детермінант правових рішень, а емпатія та гнів все частіше стають основними регуляторами юридично значущої поведінки та діяльності (волонтерство, донати, фіксація злочинів). Крім того, науковці (О. Блинова та О. Кононенко (2022)) у своїх дослідженнях вказують, що в умовах воєнної загрози афективна складова правосвідомості стає домінуючою, визначаючи готовність особистості до самопожертви заради правового порядку спільноти [4, 63-68]. В умовах емоційного залучення (співпереживання жертвам) непоодинокими є випадки прийняття рішень про самообмеження прав або добровільне виконання обов'язків без примусу з боку держави.

3. Недовіра до інститутів та персоніфікація взаємодії з правом, (тобто довіряю людині, не системі). До психологічних особливостей такої моделі можна віднести слабку інституційну ідентифікацію; очікування суб'єктивного рішення та архетип «посередника». При цьому поведінка характеризується орієнтацією на: особисті зв'язки, «домовленості», неформальні механізми, уникання офіційних процедур, селективну довіру до суду залежно від особи судді.

Дослідження проблем довіри до правових ном та інститутів переконливо свідчить про психологічний складник довіри. Згідно з положеннями, обґрунтованими в сучасній психології та філософії, психічна компонента переважно охоплює сферу особистісних, суб'єктивно-психологічних переживань, спогадів, передчуттів із приводу ситуацій і подій,

з якими особа стикалася чи може зіткнутися. Сюди відносять такі психологічні стани: 1) інстинктивно-афективні стани (нечіткі переживання, передчуття, стреси тощо); 2) емоції (гнів, страх, радість тощо); 3) почуття, що відрізняються більшим усвідомленням і наявністю образно-візуальних складників (симпатія, прихильність, антипатія, ненависть, тощо). До сфери психіки належать також мотиви, мотиваційні механізми, воля, навички, які щодо судової влади виявляють себе як вчинки чи дії. У своїй сукупності, складній взаємозалежності зазначені стани, почуття, емоції, мотиви формують психічні регулятори поведінки. Такий аспект довіри пов'язаний як із минулим, так і з майбутнім. Зокрема П. Штомпка, визначаючи довіру як ставку стосовно майбутніх непередбачуваних дій інших, визначає три типи орієнтацій індивіда стосовно дій інших: 1) надія-розчарування; 2) віра-сумнів, для яких характерними є пасивність, спостережливість, дистанціювання, намагання уникнути будь-яких зобов'язань; 3) довіра, яка виявляється в ситуаціях, коли всупереч невизначеності та ризику особа все ж таки діє» [94, 132]. Таким чином, недовіра українців до права та правових інститутів пов'язана із цілою низкою психологічних чинників, як з минулим, так і з майбутнім.

4. Архетип свободи й спротиву, коли закон постає як межа, рубіж, а не опора. Психологічними особливостями такої моделі є висока цінність особистої свободи, історичний досвід примусу та внутрішній опір зовнішньому контролю. У правовій поведінці це втілюється у схильності до мінімального виконання вимог, постійних спроб обійти правила та норми, толерантності до «дрібних» порушень, позитивній оцінці правового спротиву у разі відчуття несправедливості. За таких умов соціальна норма (моральна, політична) часто є сильнішою за юридичну.

Слід зауважити, що на відміну від західного поняття «свободи» (як системи прав і обов'язків у межах закону), український архетип «Волі» має ірраціональний, екзистенційний характер. Свого часу О. Кульчицький у своїх працях з етнопсихології зазначав, що «анархо-індивідуалізм» українців є

наслідком ідеалізації вільної особистості, яка не терпить тиску. Це веде до того, що право сприймається як легітимне лише тоді, коли воно не обмежує внутрішню свободу людини [50]. А відомий український учений С. Кримський звертав увагу на те, що архетип козацтва — це не про військову справу, а про стан духу «вільної людини на межі світів». Це детермінує поведінку, де захист права на свободу стає важливішим за фізичну безпеку [49].

Архетип спротиву, який сформувався як реакція на постійні зовнішні загрози, формує «реактивна суб'єктність». Саме тому українці все частіше демонструють найвищий рівень правової та громадянської активності в моменти загрози свободі (наприклад, прийняття антидемократичних законів, в умовах повномасштабного вторгнення). Це зумовлює високу здатність до самоорганізації «знизу» (Майдани, волонтерство) та одночасне неприйняття жорстких ієрархічних структур «зверху». Війна 2022–2026 років трансформувала ці архетипи. Якщо раніше свобода часто межувала з анархізмом, то сьогодні вона інтегрується з відповідальністю перед законом. Сучасні дослідники, зокрема В. Васютинський доводить, що архетип спротиву зараз спрямований не проти держави як інституції, а на зміцнення держави як інструменту захисту цієї самої свободи [13, 30-42].

5. Колективістсько-громадський тип реагування, тобто сприйняття і ставлення до права через “ми”, а не через “я”. Цей тип реагування українців є унікальним соціально-психологічним феноменом, який часто називають «горизонтальним колективізмом». На відміну від авторитарного колективізму (де панує покора вождю), український тип базується на добровільній солідарності рівних суб'єктів задля спільної мети. Психологічною особливістю такої моделі є архетип громади, спрямованість на підтримку «своїх», моральна солідарність. При цьому правова поведінка характеризується захистом прав через колективні дії, низькою готовністю до індивідуальних позовів та прийняттям «внутрішніх» правил громади як таких, що є більш легітимними за державні. Громадський тип реагування

передбачає, що індивід відчуває відповідальність перед своєю групою (локальною спільнотою), а не перед абстрактною державною машиною.

До колективістсько-громадський типу реагування звертається В. Васютинський у низці своїх робіт описує це як здатність до «горизонтальної самоорганізації», де правова поведінка регулюється груповими нормами солідарності та взаємодопомоги [13, 14].

Згідно з теорією суб'єктності, колективістське реагування українців є активним, а не пасивним. Це не просто «бути як усі», а «діяти разом для змін». Колективістське реагування втілюється з-поміж іншого громадському контролі над судами, поліцією та органами влади. Колективне реагування стає інструментом трансформації вітчизняної правової системи, а український народ виступає колективним суб'єктом права, який вимагає поваги до своєї волі.

Таким чином, колективістсько-громадський тип реагування українців здатний постати у якості «запобіжника» проти диктатури та основою для побудови громадянського суспільства й утвердження верховенства права.

6. Травматичний досвід і правовий песимізм, накопичений впродовж історії втілюється в переконанні «все одно не спрацює», «Держава – це небезпека». Психологічні особливості зазначеної моделі полягають у набутій безпорадності, очікуванні несправедливого результату та емоційному вигоранні. Для поведінки притаманне уникання судового захисту, пасивна правова позиція, відмова від оскарження порушень, відмова від спроб захисту порушених прав, приховування інформації. Зазначене є одним із ключових чинників латентної правової апатії.

Правовий песимізм є своєрідною стратегією самозахисту, адже коли закон тривалий час використовувався як інструмент придушення, психіка виробила захисну реакцію — дистанціювання. Саме тому українці досить часто демонструють «подвійну мораль»: формально визнають закон, але в побуті керуються неформальними домовленостями. Це спроба мінімізувати вплив «ворожої» правової системи на своє життя.

Свого часу М. Селігмен сформулював поняття «навчена безпорадність», коли від волі людини нічого не залежало. Сучасні науковці, зокрема С. Максименко підкреслює, що накопичений негативний досвід руйнує віру суб'єкта у власну здатність впливати на соціальне середовище через правові механізми [55]. На увагу заслуговують міркування В. Татенко, який зазначає, що правовий песимізм українців — це не відсутність правосвідомості, а її специфічна форма, де суб'єкт намагається зберегти свою автономію всупереч системі, яку він не вважає «своєю» [91].

Таким чином, попри те, що історичний травматизм живить правовий песимізм українців, сучасні події (війна та євроінтеграція) створюють умови для терапії цієї травми через успішний досвід захисту своїх прав та держави.

7. Ситуативність правової поведінки, коли контекст стає важливішим за правило, норму. До психологічних особливостей можна віднести низьку внутрішню нормативну стабільність, залежність від обставин та гнучке, ситуативне ставлення до норм. При цьому правова поведінка характеризується коливаннями між правомірною і неправомірною поведінкою, дотриманням закону лише тоді, «коли це вигідно або контролюється», складністю формування сталих правових звичок.

Зазначені основні типові психологічні механізми впливу на форми правової поведінки, попри наявність вад і суперечностей, володіють потенціалом позитивної трансформації та мають потужний конструктивний потенціал, за декількох основних умов, насамперед, справедливого суду та чітких і зрозумілих процедур, правової визначеності [95, 60-64], належної правової комунікації між правовими інституціями та громадянами [96, 407-417]. За таких умов типові психологічні механізми впливу трансформуються у активний правовий захист порушених прав, високий рівень громадянської відповідальності та готовність відстоювати право як спільну цінність.

У контексті зазначеного на особливу увагу заслуговує проблема недовіри до судової влади в Україні, в яку імпліцитно вплетені переживання, емоції, почуття, частина яких є усвідомленою. Психічний складник довіри до

судової влади формується на рівні світовідчуття і світосприйняття, частково світорозуміння та на основі життєвого досвіду. Якщо в життєвому досвіді людини наявні випадки (ситуації) звернення до судових органів, то залежно від судового рішення чи вироку ставлення особи до судової влади буде відповідним (позитивним/негативним). Окрім того, необхідно враховувати, що довіра до судової влади відображає установку-відношення особи до себе і до світу загалом... Йдеться про те, що коли особа не довіряє собі, своїй поведінці, схильна до протиправної поведінки, то і ставлення її до судової влади буде відповідним. Така особа не довіряє собі, іншим і владі загалом та судовій владі зокрема. Отже, психологічний складник довіри до судової влади відображає позитивне сприйняття і відчуття щирості намірів органів судової влади, суддів і працівників апарату судової влади, відчуття безпеки. Саме на психічному рівні формується певний позитивний/негативний образ судової влади. Оскільки довіра виникає внаслідок справджування очікувань сторін, їхньої готовності цим очікуванням відповідати і переконання в тому, що інша сторона поділяє відповідні норми та цінності, такі, як передбачуваність і надійність, то вона тісно «вплетена» у процес формування довіри [94, 133].

До уваги необхідно взяти й те, що довіра до судової влади має когнітивний складник, який виявляється, з-поміж іншого, в поінформованості та знаннях про діяльність судової влади. У розумінні когнітивного складника до уваги необхідно взяти міркування вчених, які у когнітивному складникові виокремлюють логіко-понятійні та ціннісно-мотиваційні аспекти. Мислення забезпечує людині вихід за межі безпосередньо чуттєвого досвіду і проникнення в сутність явища, а тому та формує ставлення до судової влади, засноване на знаннях і впевненості в надійності, компетентності, сумлінності суддів, судових органів, посадовців, у їхній здатності ефективно виконувати функції із забезпечення належного судового процесу і правосуддя. У цьому сенсі когнітивний складник довіри до судової влади з боку громадськості й громадян залежить від поінформованості громадян про діяльність судової

влади, від рівня правових знань, правового мислення, правової культури громадськості, окремих суб'єктів, які оцінюють її діяльність. [94, 133].

Відносно недовіри до правових інститутів та персоніфікації взаємодії з правом слід також зазначити, що впродовж останнього десятиліття як в Україні, так і в зарубіжних країнах набуває поширення практика альтернативного врегулювання спорів суб'єктами, «ширше впровадження практик переговорів та медіації не тільки у приватно-правових, але й для публічно-правових конфліктах, що підтверджується позитивним досвідом низки розвинених країн. Держава присутня в альтернативних засобах й процедурах врегулювання правових конфліктів через гарантії належної якості законодавчого поля і створення відповідних організаційних умов для їхньої повноцінної реалізації. Водночас недооцінка цих засобів означає зміщення соціальних акцентів у бік ворожості один до одного і трансференції довіри до публічної влади, зокрема судів, публічної адміністрації. Переговори, арбітраж / медіація, примирно-третейські процедури та будь-які інші засоби альтернативного вирішення правового конфлікту складають безсумнівний пріоритет в межах наявних способів знаходження прийняттого для сторін рішення та є постають у якості соціально-правової цінності, на яку звертають увагу вітчизняні вчені. Усі ці процедури здійснюються за детальними обов'язковими для сторін конфлікту правилами, добровільні, виключають залучення публічної влади, а також передбачають залучення посередника, крім переговорів, де сторони можуть їх вести безпосередньо, уникаючи залучення третьої сторони. Якщо переговори є самостійним засобом і частиною інших засобів такого вирішення, то арбітраж, медіація, третейські процедури являють собою тільки засіб вирішення правового конфлікту» [97, 1272-1292].

Таким чином, в узагальненому вигляді схема впливу виглядає наступним чином: психологічні особливості → тип правової самосвідомості → модель поведінки → рівень довіри.

Варто наголосити, що правова поведінка українців визначається не стільки знанням норм, скільки їх емоційним досвідом, архетипами свободи й справедливості, рівнем довіри до інституцій. Саме тому, в українському суспільстві простежується нерівномірність та ситуативність, з одного боку, та високий потенціал правової мобілізації у критичні моменти, з іншого боку.

3.2. Напрями й засоби формування правової самосвідомості українців

Практична потреба у пошуку ефективних напрямів і засобів формування правової самосвідомості українців з урахуванням їх психологічних особливостей, обумовлена низкою чинників, насамперед, тим, що сучасний етап розвитку української державності характеризується процесами європейської та євроатлантичної інтеграції на тлі подолання залишків тоталітарної спадщини та в умовах активної громадянської суб'єктності. Війна 2022–2026 рр. прискорила трансформацію правової психології, актуалізувавши запит на справедливість та істотно прискорила інтеграційні процеси, ефективність яких значною мірою залежить від утвердження та захисту спільних європейських цінностей, таких як права людини, демократія, верховенство права, повага до прав меншин та вільна ринкова економіка. Проте накопичений історичний травматизм, правовий песимізм та інші психологічні особливості правової самосвідомості українців залишаються бар'єрами для сталого розвитку Української держави, інтеграційних процесів, утвердження верховенства права та подолання корупції в країні.

Обґрунтування напрямів і засобів формування правової самосвідомості українців ґрунтується:

— по-перше, на чинному національному законодавстві, а саме: Конституції України, яка закладає підґрунтя прав і свобод людини й громадянина та засади конституційного ладу в Україні [43], Законі України «Про правовий режим воєнного стану» [77], який встановлює обмеження

прав і свобод людини й громадянина та Законі України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» [76], який легітимізує супротив українців та сприяє формуванню психології «озброєного громадянина»;

— по-друге, на наступних фундаментальних психологічних опорах: суб'єктність (за В. Татенком [91]): усвідомлення громадянина як автора правової реальності, а не об'єкта впливу; кордоцентризм та Архетип Волі (за С. Кримським [49] та О. Кульчицьким [50]): апеляція до внутрішнього відчуття правди та ідентифікація закону як гаранта особистої свободи; подолання травми (за В. Васютинським): терапія правового песимізму через позитивний досвід взаємодії з державними сервісами; інтеріоризація норм, перетворення формальних правил на внутрішні переконання через практичну діяльність;

— по-третє, на розумінні самого процесу формування самосвідомості, який має ітераційний характер та передбачає такі етапи-складники: 1) сприйняття, тобто емоційна оцінка норми крізь призму справедливості; 2) осмислення, тобто раціональне розуміння переваг від дотримання закону; 3) дія, тобто добровільне виконання норми як вияв власної волі; 4) закріплення, тобто набуття позитивного результату від правомірної поведінки.

Отже, ґрунтуючись на психологічних особливостях правової свідомості українців, структурі та співвідношенні правової самосвідомості й правової свідомості, змісті процесу формування правової самосвідомості та чинному вітчизняному законодавстві можна виокремити наступні основні напрями й засоби формування правової самосвідомості українців:

1. Когнітивно-рефлексивний чи когнітивно-інформаційний напрям.

На цьому рівні мета полягає у перетворенні правових знань на переконання. При цьому важливо забезпечити перехід від інтуїтивної до усвідомленої правової позиції, враховуючи теорією Л. Виготського, за якою знання стають внутрішнім надбанням лише через «інтеріоризацію».

Психологічними передумовами на цьому рівні є: домінування емоційно-моральних оцінок, слабка звичка до правової рефлексії, персоніфіковане сприйняття права.

До основних напрямів формування належать: розвиток правового мислення, а не лише правових знань; формування здатності розрізняти право і мораль, бачити системність правових норм, усвідомлювати межі свободи.

Практичний акцент полягає в тому, що правова освіта та правова просвіта мають бути діалогічними, рейсовими, проблемно-орієнтованими, а не декларативними.

Основними засобами є : правова освіта, правове просвітництво через сторітелінг та кейс-стаді. Важливо, щоб традиційні форми (лекції, презентації, інформповідомлення), суттєво доповнювалися розбором реальних ситуацій, які резонують з емоціями українців (наприклад, захист прав волонтерів або ВПО).

На цьому рівні важливо акцентувати увагу на свободі як головному бренді права, спираючись на те, що для 47% українців свобода дорожча за достаток, право має презентуватися як гарант цієї свободи. Соціальна реклама, яка підкреслює, що «Закон — це кордон вашої свободи, який ніхто не має права перетнути» та кампанії, що показують відмінність між «правовим хаосом» (де сильний забирає все) та «правовим порядком» (де кожен захищений законом).

2. Ціннісно-орієнтаційний чи ціннісно-смысловий напрям.

Метою на цьому рівні є формування поваги до права як до вищої цінності. Важливо забезпечити перехід від від “чужого закону” до “мого права”).

Психологічними передумовами є те, що українцям притаманна орієнтація на справедливість і гідність, недовіра до формального права як інструменту влади.

Напрями формування: інтеграція права у систему особистих і колективних цінностей; осмислення права як: гарантії свободи, інструменту захисту гідності, механізму балансу інтересів, а не примусу.

Практичний акцент полягає в тому, що формування правової самосвідомості українців має йти через смисли, а не через абстрактні норми: «Закон — не проти мене, а для мене і разом зі мною». Тут доречно згадати концепцію А. Маслоу, згідно якої потреба у безпеці та порядку є базовою. Право має презентуватися як інструмент забезпечення цієї безпеки.

Основними засобами є : соціально-правова реклама, що апелює до гідності, правове інформування та правова просвіта, побудовані на резонансних судових справах. Акцент робиться на тому, що «бути законослухняним — це ознака сильної, вільної особистості».

На цьому рівні важливо забезпечити перехід від «Мови кодексів» до «Мови цінностей», зміст якого полягає в тому, що українці ігнорують суху юридичну мову, але гостро реагують на категорію справедливості. Саме тому важливо, щоб суб'єкти правозастосування, насамперед судді, обґрунтовували свої рішення; адвокати й прокурори пояснювали не лише що зміст норми, а яку цінність він захищає. Так, замість тези «Порушення ст. 123 тягне за собою відповідальність...» варто використовувати: «Ця норма захищає право вашої громади на безпечний простір». Інструментами можуть бути опубліковані реальні історії, де закон допоміг відновити справедливість для конкретної людини (ВПО, військового, підприємця).

3. Поведінково-діяльнісний напрям.

Мета цього рівня полягає в заохоченні до правомірної, суспільно бажаної поведінки, адже правова свідомість формується через дію. Як зазначав О. Леонтьєв, особистість розвивається в діяльності.

Основні засоби: залучення громадян до партисипативних практик (бюджети участі, громадські експертизи, громадський контроль), правова просвіта, побудована на резонансних судових справах та прикладах ефективної правової діяльності пов'язаної, зокрема з подоланням корупції, у т.ч. за активної участі громадян. Коли людина бере участь у створенні правил та досягненні поставлених цілей у законний спосіб, вона відчуває відповідальність за їх виконання.

4. Емоційно-довірчий напрям.

Мета емоційно-довірчого напрямку полягає в подолання травми недовіри та формуванні довіри до права, державних і правових інститутів.

Психологічними передумовами є колективний досвід несправедливого суду, архетип жертви та “каральної держави”, емоційна пам’ять про приниження й безсилля.

Напрями формування: відновлення базової емоційної довіри до правових інститутів, зменшення страху перед судом і законом; заміна очікування покарання на очікування захисту.

Практичний акцент полягає зокрема в комунікація судів та інших правових інституцій зрозумілою мовою, демонстрація людяності, а не лише формальної законності, позитивні правові наративи (історії успішного захисту прав).

На рівні подолання «Травми недовіри» через людяність важливо, деперсоналізувати бюрократію, адже державний орган у свідомості багатьох залишається «каральною машиною». Інструментом на цьому рівні може бути відеоконтент «без краваток». Судді, прокурори чи поліцейські мають пояснювати складні процеси простою мовою, демонструючи емпатію та готовність до захисту, а не лише до покарання.

Важливими є також спільні проєкти органів держави з волонтерськими та громадськими організаціями, тобто використання «Горизонтальної довіри» чи «Ефекту волонтера». Державні і правові інституції мають розширити сфери залучення лідерів думок, яким люди вже довіряють. Коли про важливість дотримання закону чи сплату податків говорить відомий волонтер або авторитетний військовий, це сприймається як «порада від своїх», а не «наказ від системи».

5. Мотиваційно-відповідальний напрям.

Мета цього напрямку полягає в забезпеченні переході від спротиву до співучасті.

Психологічними передумовами є сильний архетип свободи й опору в українців та низька внутрішня мотивація до дотримання “чужих” правил.

Напрямок формування: трансформація установки: з «обійти норму» на «співтворити правило».

Практичний акцент полягає в залученні громадян до активного обговорення законів, участі в місцевому самоврядуванні, громадському контролі судів. Важливо враховувати, що відповідальність формується лише через досвід причетності.

Мотиваційно-відповідальний напрямок тісно пов'язаний із стимулюванням «Права на участь» (Партисипація), адже психологія активності українців потребує відчуття впливу. Якщо громадянин не впливає на правило, він його не поважає. Для цього важливо створювати цифрові та офлайн-майданчики для обговорення місцевих правових ініціатив. Вмотивовують також відкриті звіти про розгляд скарг або розслідування корупції, де громадяни можуть бачити реальний результат своєї активності (наприклад, завдяки зверненню було виправлено правопорушення).

Таблиця 3.2 – Психологічні засоби впливу

	Засіб	Психологічне обґрунтування	Приклад застосування
1	Метод переконання	Апелює до логіки та критичного мислення.	Роз'яснення переваг антикорупційної поведінки для добробуту родини.
2	Метод ідентифікації	Використання «лідерів думок», з якими громадяни хочуть себе ототожнювати.	Залучення військових, ветеранів або відомих волонтерів до правових кампаній
3	Позитивне підкріплення	Заохочення бажаної поведінки.	Спрощення державних сервісів (Дія), де дотримання закону є зручним і приємним.

Отже, зазначені напрями й засоби формування правової самосвідомості українців у своїй сукупності та взаємодоповнюваності уможливають встановлення структурних і функціональних зв'язів: Закон (Норма)

проходить через Фільтр сприйняття (Архетип свободи); якщо Норма = Справедливість, виникає Довіра; Довіра стимулює Правомірну поведінку без зовнішнього примусу. Правовим підґрунтям встановлення та оптимізації таких зв'язків є чинне законодавство. Так вектор «Людина – Держава» базується на ст. 3 Конституції України та концепції інтервального локусу контролю, а вектор «Громада – Порядок» базується на Законі про місцеве самоврядування та концепції горизонтальної солідарності (В. Васютинський).

Візуально архітектуру напрямів і засобів формування правової самосвідомості українців з урахуванням їх психологічних особливостей може уявити у вигляді піраміди, де:

фундамент – архетипічний рівень, який передбачає відхід від сприйняття прав як «обмеження» до «простору свободи»;

передавальний механізм – когнітивно-емоційний рівень (освіта, аналіз кейсів захисту, прозорі оофіси, «Дія»);

вершина – поведінковий рівень (дія, активна участь у процесах нормотворчості, громадському контролі, громадському нагляді), це перехід від «Навченої безпорадності» до «Громадянської спроможності».

Рисунок 3.2 – Архітектура напрямів і засобів формування правової самосвідомості українців з урахуванням їх психологічних особливостей

Таким чином, напрями й засоби формування правової самосвідомості тісно пов'язані з психологічними особливостями правової самосвідомості українців. У своїй сукупності й взаємодоповнюваності вони здатні забезпечити формування такої правової самосвідомості українців, яка втілює почуття власної гідності, самоповаги, відповідальної правомірної поведінки, довіри до державних інституцій, забезпечує ефективність реалізації прав і свобод, виконання обов'язків, сталого розвитку Української держави, процеси європейської та євроатлантичної інтеграції України.

ВИСНОВКИ

Аналіз, узагальнення і систематизація наукових джерел, присвячених дослідженню правової самосвідомості українців засвідчили, що формування правової самосвідомості українців є результатом тривалого історичного досвіду державності, періодів правового вакууму та радянського правового режиму; правова самосвідомість і правова свідомість українців є інструментами національного самовизначення, між якими існує тісний зв'язок; рівень правової самосвідомості й правової свідомості тісно пов'язаний із довірою до органів державної влади, насамперед, до судових і правоохоронних органів; у сучасних умовах простежується тісний зв'язок правової самосвідомості із феноменом «воєнного права» як психологічного регулятора суспільної єдності.

Правова самосвідомість українців – це усвідомлення українцями за допомогою мови самих себе як суб'єктів, які володіють правами і обов'язками, свого ставлення до права і до прав інших людей, своїх дій і вчинків, їх правових наслідків, правових думок, уявлень, переконань, знань, цінностей, переживань і психічних якостей. Правова самосвідомість українців – це вищий рівень розвитку правової свідомості українців, основа формування раціональної правової поведінки і діяльності, правових суджень, дій та, врешті, певний образ українців як правових суб'єктів і ставлення до себе як суб'єктів права. Об'єктом правової самосвідомості українців є спільність, яка одночасно пізнає, пізнається, оцінює та оцінюється.

Структура правової самосвідомості українців є досить складною та охоплює різноманітні форми прояву, які безпосередньо пов'язані з усіма аспектами психічної діяльності людини, пов'язаними із правом, а саме із пізнавальним (самоаналіз, самооцінка, самокритичність, самопереконання), емоційними (самоповага, самосхвалення, самозадоволення та ін.) і вольовими (самодисципліна, самоконтроль, саморегуляція та ін). При цьому йдеться

власне про правовий аспект пізнавальних, емоційних, вольових, ціннісних процесів. Визначальну роль серед зазначених складників відіграють правові цінності особи, правова самооцінка, самопізнання і самоконтроль.

Психологічні чинники формування правової самосвідомості українців визначаються поєднанням почуття гідності, колективної солідарності, травматичного досвіду та кризових викликів. У результаті формуються правова самосвідомість і правова свідомість, яким притаманне критичне ставлення до формального права, гостра реакція на порушення справедливості, поступова еволюція від правового нігілізму до ціннісного праворозуміння.

Психологічні особливості правової самосвідомості українців різною мірою втілюються в правовому менталітеті українців, який характеризується низкою психологічних особливостей, а саме: амбівалентним ставленням до права: з одного боку право декларується як цінність, а з іншого - існує недовіра до інституцій, які його реалізують, що є наслідком архетипу «чужої держави» та історичного досвіду правового нігілізму «згори»; пріоритетом справедливості над законністю, визнання того, моральна оцінка є важливішою за формальну норму, персоніфікацією права, коли право сприймається не як узагальнена й нейтральна система правил, а через постать судді, чиновника, «того, хто вирішує»; важливою роллю емоцій у правових оцінках і судженнях. Суперечливе поєднання зазначених ознак створив певний парадокс: високий потенціал правової відповідальності громадянського типу — і водночас хронічну кризу довіри до державної, насамперед, судової влади.

До типових психологічних механізмів впливу на юридично значущу поведінку українців, які потребують врахування й трансформації належать: домінування моралі над формальною нормою права; емоційна детермінованість поведінки; недовіра до правових інститутів та персоніфікація взаємодії з правом; тлумачення закону як межі, а не опори; досвід примусу та внутрішній опір зовнішньому контролю. В сучасних

умовах правова самосвідомість українців перебуває у стані фундаментальної трансформації: від постколоніальної травми та захисного нігілізму до активної, ціннісно-орієнтованої позиції «громадянина-захисника». Повномасштабна війна остаточно змінює психологічний вектор «Людина — Держава». Держава поступово перестає сприйматися як відчужений механізм примусу і починає усвідомлюватися як інструмент колективного захисту, що стимулює перехід від патерналізму до відповідальної співучасті, де конституційні цінності стають елементом національної ідентичності.

Напрями формування правової самосвідомості українців обумовлені чинним національним законодавством (Конституція України, законами України «Про правовий режим воєнного стану», «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» та ін.), фундаментальними психологічними опорами, розумінням самого процесу формування самосвідомості, який має ітераційний характер та передбачає такі етапи-складники: сприйняття, осмислення, дія, закріплення. До основних напрямів формування правової самосвідомості українців з урахуванням їх психологічних особливостей належать: 1) когнітивно-рефлексивний / когнітивно-інформаційний; 2) ціннісно-орієнтаційний / ціннісно-смысловий; 3) поведінково-діяльнісний; 4) емоційно-довірчий; 5) мотиваційно-відповідальний. Реалізація зазначених напрямів забезпечується комплексним використанням різноманітних засобів (переконання, стимулювання, ідентифікація, позитивне закріплення та ін.). Зазначені напрями й засоби формування правової самосвідомості українців, які ґрунтуються на врахуванні їх психологічних особливостей, здатні сформувати правову самосвідомість українців на такому рівні, який буде відповідати сучасним викликам і загрозам, втілювати почуття власної гідності, самоповаги, відповідальної правомірної поведінки, довіру до державних інституцій, забезпечує ефективність реалізації прав і свобод, виконання обов'язків, сталий розвиток, процеси європейської та євроатлантичної інтеграції України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасенко В.І., Комар Т. В., Синюк Н.В. Сутність і розвиток самосвідомості як основа продуктивно-діяльного самоздійснення особистості. *Науковий журнал «Психологічні травелоги»*. 2021. № 2. С.5-16.
2. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.07. Київ, 2002. 208 с.
3. Блинова О. Є., Кононенко О. І. Особливості правосвідомості особистості в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2022. Вип. 37. С. 63–68.
4. Блинова О. Є., Кононенко О. І. Соціально-психологічні чинники правової соціалізації особистості в умовах воєнної загрози. *Психологічний часопис*. 2022. Т. 8. № 3. С. 45–58.
5. Бойко Д. М. Психологічні умови формування правової культури старшокласників: десерт. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 2005. 211 с.
6. Бондаренко О. Ф. Основи психології : підручник для студентів гуманітарних вишів. Київ : Освіта України, 2009. 328 с.
7. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості. Суми : «Еллада», 2012. 608 с.
8. Боришевський М. Самосвідомість як фактор психічного розвитку особистості. *Психологія і суспільство*. 2009. № 4. С. 120.
9. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
10. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
11. Варій М. Й. Загальна психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 968 с.

12. Варій М. Й. Психологія особистості. Київ : Центр учбової літератури. 2008. 592 с.
13. Васютинський В. О. Психологія громадянського спротиву як вияв високого рівня правової самосвідомості. *Психологія і суспільство*. 2024. № 1. С. 30–42.
14. Васютинський В. О. Психологія спільноти : підручник. Київ : Конор-Плюс, 2020. 576 с.
15. Ведерніков Ю.А. Теорія держави та права : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
16. Війна та право: зміни у суспільній свідомості та довіра до інституцій : аналітична доповідь / Центр Разумкова. Київ : Разумков Центр, 2024. 94 с.
17. Возович А.А. Психологічні особливості формування правосвідомості студентів коледжів : дис. ... канд.. психол. наук за спец. 19.00.07. Київ. 2017. 277 с. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/21071/1/Дисертація_Возович.pdf
18. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості : дис... канд. філос. наук за спец. 09.00.03. Запорізький національний ун-т. Запоріжжя, 2007. 200 с.
19. Гегель, Георг Вільгельм Фрідріх. Основи філософії права, або Природне право і державознавство / пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
20. Гринюк, Р., Гуцуляк, О. Міждисциплінарний аналіз права: Психологічні механізми правової ідентифікації. *Юридичний часопис*. №2. С. 45-58.
21. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ-Харків, 1991. 156 с.
22. Губа Н. О., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*. 2018. Т. 1. № 32. С. 97-108.

23. Гульбс О. А., Кобець О. В., Пономаренко В. В. Дефініції свідомості та самосвідомості особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2018. Вип. 3 Т. 1. С. 36-41.
24. Гульбс, О., Лантух, І. Проблема розвитку свідомості та самосвідомості особистості викладача. *Психологічний журнал*. №8. С. 17–27. DOI : <https://doi.org/10.31499/2617-2100.8.2022.258308>
25. Гуменюк О. Є. Особливості ситуативного і вікового розвитку Я-концепції *Психологія і суспільство*. 2005. №1. С. 46-62.
26. Диса О. В., Шинкаренко І. О. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Дніпро. ДДУВС. 2024. 77 с: URL : <https://surl.li/xiqexz>
27. Дідук І.А. Правові уявлення молоді як результат відображення реальності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін. Київ : Міленіум, 2007. Вип. 18 (21). С. 169–181.*
28. Дідук І.А. Психологічні чинники формування правових уявлень. *Педагогіка і психологія. Вісник АПН України : наук.-теорет. та інформ. журн. АПН України. Київ. 2007. № 1. С.102–113.*
29. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ : Либідь, 2001. 334 с.
30. Жаровська Правова поведінка та ідентичність людини в дискусійній парадигмі філософії права. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 3. С. 308-312.
31. Забродський М.М., Савиченко О.М., Тичина І.М. Психологія особистості . Житомир. Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2006 . 205 с.
32. Загальна психологія: підручник / за загальною редакцією академіка С.Д. Максименка. 4-те вид., переробл. і доп. Том 1. Київ: Видавництво Людмила, 2025. 568 с.

33. Загальна теорія держави і права : (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.

34. Ідентичність громадян України: тенденції змін (червень 2024 р.) : соціол. дослідж. / Центр Разумкова. 2024. 20 черв. URL : <https://surl.li/ppozjo> (дата звернення: 03.02.2026).

35. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. Харків : Право, 2008. 288 с.

36. Калиновський Ю. Ю. Структура правосвідомості: філософсько-правова рефлексія. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 5. С.92-100.

37. Камінська О. Основні характеристики самоставлення як компоненту структури самосвідомості. *Український науковий журнал «Освіта регіону»*. 2011. №2. URL : <https://social-science.uu.edu.ua/article/476>

38. Клибанівська Т. М. Теоретичні аспекти дослідження самосвідомості особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. І. Вип. 51. С. 37-42.

39. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект, Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2011. №4. С. 454-463. URL : http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/04_2011/11kimfpa.pdf

40. Коломійцев О. А. Соціально-психологічні чинники формування правової поведінки молоді : дис. .... канд. психол. наук за спец. 19.00.05. / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2006. 166 с.

41. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.

42. Коновалова О. О. Трансформація правосвідомості українського суспільства в умовах воєнного стану : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2023. 210 с.

43. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
44. Костицька М. С. Психологічні чинники формування правової самосвідомості молоді в умовах цифровізації. *Психологія і суспільство*. 2023. № 4. С. 112–127.
45. Костицький М. В. Екологічна психологія і право : монографія. Київ : Наукова думка, 2003. 240 с.
46. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки : навчально-методичний посібник. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с
47. Кравчина Т. В. Рефлексивність як властивість суб'єкта. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць / М-во освіти і науки України, Укр. держ. ун-т імені Михайла Драгоманова. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 94. С. 85-89.
48. Кривошеїн В. Політична ментальність сучасного українського суспільства: загальне і особливе. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2018. Т. 10. № 1–2 (22).
49. Кримський С. Архетипи української культури. *Вісник НАН України*. 1998. № 7–8. С. 74–87.
50. Кульчицький О. Основи філософії і психології. Мюнхен : УВУ, 1995. 240 с.
51. Лисенко Д. П. Довіра в предметному полі психологічних досліджень. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 196-208.
52. Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості : монографія. Київ: Освіта України, 2007. 402 с.
53. Макаренко Л. О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури : дис. ... д-ра юрид. наук за спец. 12.00.01 ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2019. 423 с.

54. Максименко С. Д. Психологія особистості : підручник. Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2007. 526 с.
55. Максименко С. Д. Психологія особистості в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. / Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2024. 180 с.
56. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. Київ : МАУП, 2007 . 256 с.
57. Малишева Н. Р. Деформації правосвідомості в умовах тривалого стресу: посттравматичний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*. 2024. № 4 (80). С. 112–120.
58. Манойло Н.Г. Світоглядно-мотиваційна визначеність правосвідомості: соціально-філософський дискурс : дис.. канд.. філософ. наук за спец. 09.00.03. Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2008. 183 с.
59. Мельник Ж. В. Уявлення про структуру самосвідомості особистості у сучасній психології. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2009. Вип. 2(6). С. 66-73.
60. Міщиха Л.П., Чернявська Н.В. Концептуалізація феномену самосвідомості у контексті психологічного дискурсу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія : Психологія. Том 35 (74) №6. 2024. С. 10-15. URL : <https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/22098/1/Стаття%2C2024.pdf>
61. Міщиха Л. П. Самоусвідомлення як психологічний феномен. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Психологія. Випуск 1. 2025. С. 18-22. URL : <https://lib-repo.pnu.edu.ua/handle/123456789/22463>
62. Міщиха Л.П. Механізми саморегуляції поведінки в структурі самосвідомості особистості. *Соціальнопсихологічні ресурси особистості в екстремальних умовах* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції), (м. Київ, 19 квітня 2024 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2024. С.123-137.

63. Москалець В. Сутність інтелекту, мислення, мовлення, свідомості як психофункціональних данностей. *Психологія і суспільство*. 2014. № 4. С. 114-131.
64. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення : дис. ... канд. філос. наук за спец. спец. 09.00.03. Запоріжжя, 2004. 185 с
65. Муляр І. М. Правова ментальність: змістові рамки поняття та український аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 103. С. 190-195, URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2015_103_54
66. Муращенко, О. Структура та динаміка правосвідомості в умовах системних змін української державності. *Право і безпека*. № 92(1). С. 15-28.
67. Мухіна Г. В. Юридична психологія : навчально-методичний посібник; за заг. ред. В. М. Бесчастного. Київ: ВД «Дакор», 2019. 236 с.
68. Новоселова В.В. Підтримання довіри до судової влади в зарубіжних країнах : досвід для України. *Право і суспільство*. 2017. №5-2. С.39-43. URL : pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/5_2017/part_2/11.pdf.
69. Новоселова В.В. Феномен довіри у сучасній юридичній науці. *Право і суспільство*. 2017. №4-2. С. 26-32. URL : pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/4_2017/part_2/8.pdf.
70. Оксютрович М. О., Коширець В. В., Мудрик А. Б. Юридична психологія: навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2024. 161 с.
71. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025 р.) : соціол. дослідж. / Центр Разумкова. 2025. берез. URL : <https://surl.li/bhrvot>
72. Павелків Р. В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти*. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 8. С. 84-98.

73. Павловська-Кравчук В. Поняття та сутність правового менталітету: методологія дослідження. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 4. С. 257–265. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/varnyu_2010_4_26.pdf
74. Платон. Праці. В 3 т. Т.2 . С. 289. Платон Діалоги / пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с. URL : <https://chtyvo.org.ua/authors/Plato/Dialohy/>
75. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / Герасіна Л.М., Данильян О.Г., Дзьобань О.П. та ін. Харків : Право, 2009. 352 с.
76. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України : Закон України від 03 берез. 2022 р. № 2114-IX. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>
77. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19>.
78. Продан О.О. Психологічні особливості самоусвідомлення особистості: дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.01. Київ, 2016. 247 с.
79. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : Аакадем. видав., 2006. 424 с.
80. Психологічний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.
81. Редько С. І. Самосвідомість як чинник актуалізації я-концепції особистості. *Psychology technologies of scientists and implementation of modern methods*. С. 283–287.
82. Римаренко С.Ю. Етнонаціональний вимір самовизначення соціального суб'єкта (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис... д-ра політ. наук за спец. 23.00.05. Київ. 2002. 38 с.
83. Рубан А. О. Теоретико-методологічні основи формування української ментальності в контексті історико-філософського аналізу. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ : Центр духовної культури. 2004. № 40. URL : https://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Ruban.htm

84. Рудюк Н. Психолого-педагогічні аспекти правового виховання студентської молоді. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія : Педагогіка, Психологія. 2018. №18. С. 88-94.
85. Сабол Д. М. Етнічна свідомість та етнічна самосвідомість як фактори етнотворення. URL : <https://surl.lt/tvzwgj>
86. Свіденська Г. М. Психологічні особливості розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи : автореф. дис... канд. психол. наук за спец. 19.00.07. Київ. 2008. 21 с.
87. Скаун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., стереотипне. Київ : Алерта, 2021. 528 с.
88. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: автореф. дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.07. Івано-Франківськ, 2009. 20 с.
89. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці : дис. ... д-ра психол. наук за спец. 19.00.07. Київ. 2016. 491 с.
90. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.07. Київ. 2016. 20 с.
91. Татенко В. О. Сучасна психологія суб'єкта : монографія. Київ : Либідь, 1996. 272 с.
92. Тимошенко О. І. Дроботько І. Д. Самосвідомість підлітків у кризових умовах: виклики війни. *Слобожанський науковий вісник*. Серія : Психологія. Випуск 1, 2025. С.130-133.
93. Туриніна О. Л. Психологія масової поведінки : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. 152 с.
94. Удовика Л. Г., Новоселова В.В. Природа і зміст довіри до судової влади в Україні крізь призму світового досвіду. *Юридичний вісник*. 2021. №4. С. 127-142. URL : http://yurvisnyk.in.ua/v4_2021/19.pdf
DOI : <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.2225>

95. Удовика Л.Г., Єрмоленко Д.О. Принцип правової визначеності в аксіологічному вимірі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №3/4. С. 60-64. URL : http://lsej.org.ua/3_2023/12.pdf
DOI : <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.20>
96. Удовика Л.Г. Психологічні особливості правової самосвідомості українців. *Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку* : матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (23-24 жовтня 2025 року, м. Запоріжжя). Запорізький національний університет. Запоріжжя: ЗНУ, 2025. С. 19-20.
97. Удовика Л.Г., Черповицький М.Ю. Альтернативні засоби й процедури врегулювання правових конфліктів у контексті правової інтеграції. *Наукові перспективи* : журнал. 2025. № 9(63) 2025. С.1272-1292. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/29590/29540>
98. Ушинський К.Д. Рідна мова // Розумне, добре, вічне... Думки про виховання та навчання. Київ : Молодь, 1989.
99. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288 с.
100. Фурман А. Українська ментальність та її культурно-психологічні координати. *Психологія і суспільство*. 2001. №1. С.9-73.
101. Фурман О.Є. Джерела та засади досягнення позитивно-гармонійної Я-концепції як структурнофункціональної цілісності. *Психологія і суспільство*. 2023. №2. С. 142-168.
102. Хоменко К. В. Науково-теоретичні підходи до вивчення проблеми самоставлення в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. 2013. Вип. 22. С. 611-623.
103. Храмова В. До проблеми української ментальності, с. 4, *Українська душа* : зб. наук. праць / відп. ред. В. Храмова. Київ : Фенікс, 1992. 128 с.
104. Чайка Г.В. Я-концепція як структурно-динамічний аспект поняття «Я» в працях українських і зарубіжних дослідників. *Актуальні проблеми психології*. 2016. Том 11. Вип.14. С.215-226.

105. Чамата П. Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості. *Загальна психологія: хрестоматія* / упоряд. О. В. Скрипченко та ін. Київ : Каравела, 2008. С. 33-38.
106. Чамата П.Р. Про генезис самосвідомості дитини. *Наукові записки НДІ психології*. 1949. Т.1. С.22- 44.
107. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ : Знання, 1965. 48 с.
108. Чепелєва Н., Андрєєва Я. Психологія саморозвитку особистості : зб. наук. пр. Київ. 2016 284 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/704669/1/maket72.pdf>.
109. Червоні лінії України»: громадська думка і національні переконання (квітень–травень 2025 р.) : соціол. дослідж. / Центр Разумкова. 2025. трав. URL : <https://surl.li/gxetsj>
110. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
111. Шевченко Н. Ф. Професійна свідомість: специфіка психологічного явища. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди*. Серія : Психологія. 2005. № 14. С. 98–106.
112. Штепа О. О До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії*. 2014. № 31. С. 129-139.
113. Шульга А. Психологія законної поведінки: мотиваційні аспекти та ціннісні орієнтації. *Український психологічний журнал*. 2022. № 7(2). С. 201–215.
114. Юнг К. Г. Архетипи і колективне несвідоме / пер. з нім. К. Котюк. Львів : Видавництво Астролябія, 2013. 588 с.
115. Юнг К. Г. Людина та її символи / за ред. К. Г. Юнга ; пер. з англ. Ф. Рив'єр. Київ : Махаон-Україна, 2011. 352 с.
116. Юнг К. Г. Психологічні типи / пер. з нім. С. Комаров. Харків : Фоліо, 2018. 416 с.
117. Ata ul Kareem, S. Self-Knowledge and Self-Consciousness: The Interiority of Being in Legal Perception. *Journal of Jungian Studies & Law*, 19(1), 34-52.

118. Brian O'Shaughnessy. Self-Consciousness and Self-Knowledge. Oxford Academic. 2003. №1. P. 102–163. URL : <https://surl.lu/gctbdm>
119. Brooks S., & Bürgin A. Geopolitical Conflicts and the Psychological Perception of International Norms. *European Journal of International Security*, 6(3), 289-310.
120. Fenigstein A., Scheier M. F., Buss A. H. Public and private self-consciousness: Assessment and theory. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1975. №43(4), 522-527.
121. Frimer J.A., Skitka L.J., Motyl M. Liberals and conservatives are similarly motivated to avoid exposure to one another's opinions. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2017. № 72. P. 1–12.
122. Frontiers in Psychology. The Impact of Digital Feedback Loops on Legal Self-Consciousness and Civic Compliance. *Frontiers in Psychology: Social and Evolutionary Psychology Section*, 16, Article 104231
123. IJIP Editorial Board. Emotional Competence and the Rule of Law: A Psychological Analysis of Delinquent Behavior. *International Journal of Indian Psychology*, 13(1), 455-470.
124. Kubal A. Legal Mobilization and Social Remittances in Central and Eastern Europe. Oxford : Oxford University Press, 2012. 240 p.
125. London M., Sessa V. I., Shelley L. A. Developing Self-Awareness: Learning Processes for Self- and Interpersonal Growth. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*. 2023. Vol. 10. P. 261-288.
126. MDPI Research. Dispositional vs. Situational Self-Consciousness in Legal Decision Making. *Self-Consciousness: Theory and Application*, 5(2), 156-174.
127. Zaborowski Z., Slaski S. Contents and forms theory of self-awareness. *Imagination, Cognition and Personality*. 2003. Vol. 23. P. 99-119.
128. Zeman A., & Coebergh J. A. The nature of consciousness. Handbook of Clinical Neurology. / ed. by J. L. Bernat and R. Beresford. Vol. 118. Amsterdam: ELSEVIER B.V, 2013. P. 373–407.